

TARTU ÜLIKOOL

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Uusima aja osakond

Robert Varik

**Friedebert Tuglase vahekord Nõukogude režiimiga aastatel 1940–1941
ajakirja Looming näitel**

Bakalaureusetöö

Juhendajad: PhD Elle-Mari Talivee ja dots Jaak Valge

Tartu 2020

SISUKORD

Sissejuhatus	4
I Esimese nõukogude aasta ajalooline ja kultuuripoliitiline taust	11
1.1. Eesti okupeerimine.....	11
2.2. Kultuuripoliitika.....	13
2.3. Eesti kirjanikkond pärast riigipööret.....	15
II Tuglase poliitiline maailmavaade ja vahekord võimudega enne 1940. aastat	17
2.1. Tuglase poliitiline vaimsus enne Eesti Vabariigi iseseisvumist	17
2.2. Tuglase poliitiline vaimsus pärast Eesti Vabariigi iseseisvumist	20
III Tuglas Loomingu toimetuse eesotsas.....	25
3.1. Tuglase saamine Loomingu vastutavaks toimetajaks	25
3.2. Uus nõukogulik keskkond.....	27
3.3. Sovetiseeritud Looming	28
3.4. Tuglase meeleolu esimesel nõukogude aastal.....	32
3.5. Tuglase-kriitilised autorid.....	34
IV Esimese nõukogude aasta järelm Tuglase elus	37
Kokkuvõte.....	40
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	43
Summary.....	48

Käesoleva bakalaureusetöö valmimist on toetanud Eesti Rahvuskultuuri Fond stipendiumiga Inna ja Olev Mathiesenini fondist.

Sissejuhatus

1940. ja 1941. aasta märgivad Eesti ajaloos vägivaldset ja pöördelist aega. Sel traagilisel perioodil kadus sõltumatu riik ning algas okupatsiooniaeg, mis kestis kuni 1991. aastani. Kogu oma mitmekesisuses ei toimunud sovetiseerimine mitte ainult võõrvõimu tegutsemisel ja initsiatiivil, vaid sellele aitasid kaasa ka mitmed kohalikud vasakpoolse maailmavaate esindajad, kellest tuntuimad on ehk Johannes Varese valitsuse haritlastest ministrid.

On loomulik, et nende meeste valikute, motiivide ja koostööd tinginud faktorite kohta on korduvalt kerkinud üles erinevad miks-küsimused. Vaistlik eeldus ütleks, et Eesti Vabariigi haritlastena oleksid nad pidanud oskama ette aimata Nõukogude režiimi repressiivset olemust, mis ühel hetkel hakkab ka neid ennast sööma. Paraku aga näib ajaloo karm tõde murdvat levinud idealismi, mis seostab haridust ja intellektuaalsust eetika ning ettenägelikkusega.

Iga haritlase lugu 1940. ja 1941. aastast on erinev. Ühe indiviidi motiive ja teda mõjutanud tegureid ei tohiks kergekäeliselt kanda üle teisele ja vastupidi. Ajaloolastel ei ole käepärast kaalu, millega mõõta kohandumise ja vastupanu määra, andmaks seeläbi objektiivset hinnangut kellegi tegudele. Tõde on usutavasti keerulisem. Oluline on loomulikult ka ajastu, mil uurimine ning sündmuste üle reflekteerimine aset leiab. Iga aeg ja ajaloolane tõlgendab minevikku erineval viisil.

Küll aga saab haritlaskonna mõistmisele viia lähemale individuaalsete lugude põhjalikum tundmine. Olulised ei peaks olema mitte ainult Varese valitsuses olnud niinimetatud juunikommunistide lood, vaid ka haritlaste omad, kes jäid nendega võrreldes rohkemal või vähemal määral tagaplaanile, sattudes omal moel sellegipoolest „punase ratta“ mutrikeseks. Kas siis paratamatult või mitte.

Käesolevas töös on sellise haritlasena tähelepanu all kirjanik Friedebert Tuglas. Friedebert Tuglas oli maailmavaateliselt vasakpoolse taustaga Eesti kirjanduselu juhtfiguur ning tänapäevases mõistes tunnustatud arvamusiider. Eeldusel, et tal oli selleks valik, ei öelnud ta ka pärast Eesti okupeerimist oma rollist ühiskonnas lahti. Näilises plaanis tervitas ta uut võimu ning jätkas aktiivset tööd kirjanduselu olulise tegelasena Nõukogude okupatsiooni aegse Loomingu toimetuse eesotsas.

Maailmasõdade vahelise ajajärgu vasakintellektuaalide vahekorda nõukogude võimuga on uuritud nii välismaal kui ka Eestis. Ajaloolane Paul Hollander on süvenenud lääne vasakharitlaste „palverännakutesse“ Nõukogudemaale.¹ Ta leidis, et intellektuaalidel on sotsioloogiline eripära olla ühiskonnast võõrandunud, langedes seeläbi idealismi ning utoopiausku.² Samas võtmes ideed on väljendanud ka ameerika ajaloolane Richard Pipes, kes kirjutas, et marksismis peitub eriline ligitõmme intellektuaalidele, töötades asendada spontaansust ja segast elukorraldust ratsionaalse korraga, milles nemad tõlgendajate ja mediaatoritena esinevad.³ Lääne (peaasjalikult Prantsusmaa, Suurbritannia ja Saksamaa) haritlaste visiite Nõukogude Liitu ja nende imagoloogilist keerukust on avanud ameerika ajaloolane Michael David-Fox.⁴ Ta väidab, et kuigi mõned nendest haritlastest, kes Nõukogude Liitu külastasid, omasid küll naiivseid illusioone ning olid sealse võimuga koostööaldis, ei olnud keegi neist pelgalt ärakasutatud ja petetud (*mere dupe*) välismaalane.⁵ Seda, kuidas samal perioodil, hoolimata õõvastavatest inimsusevastastest tegudest, mitmed lääne liberaalsed intellektuaalid siiski Nõukogude Liitu toetasid, on uurinud New South Walesi ülikooli lingvist ja ajaloolane Ludmila Stern.⁶ Stern keskendub peaasjalikult sovetide välismaailmale suunatud propagandale ja kultuuridiplomaatilistele institutsioonidele, mis kindlustasid paljude lääne intelligentide positiivse arvamuse Nõukogude Liidu suhtes. Nende manipulatsioonistrateegia võtab ta tabavalt kokku kommunismimeelse saksa kirjaniku Johannes Becheri tsitaadiga „Neid kirjanikke [*lääneriikide kirjanikke* – R.V.] tuleks valitseda [*govern*] nõnda, et nad ei tunneks nagu võiksid direktiivid tulla Moskvast... Neid tuleks mõjutada sellisel viisil, et nemad ütlevad seda, mida meie tahame kuulda.“⁷

Tartu Ülikoolis on sama temaatikat uurinud Liina Rebassoo, kes samuti on keskendunud Nõukogude kultuuridiplomaatia ulatusele ning mõjuvõimsusele prantsuse ja eesti

¹ Hollander, P. 1981. *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1926–1978*. New York: Oxford University Press.

² Samas, lk 400–405.

³ Pipes, R. 2005. *Kommunism: lühiajalugu*. Tartu: Ilmamaa, lk 20.

⁴ David-Fox, M. 2011. *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy & Western Visitors to the Soviet Union 1921–1941*. New York: Oxford University Press.

⁵ Samas, lk 25.

⁶ Stern, L. 2009. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–1940*. London & New York: Routledge.

⁷ Samas, lk 6.

vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujundamisel.⁸ Tema eesmärk oli püüda mõista konkreetsemalt „juunikommunistide“ nagu Nigol Andreseni, Johannes Semperi ja Johannes Varese kujunemislugu ning seeläbi ka hilisemaid okupatsiooniaegseid motiive. Rebassoo täheldab, et täielikult ei saa nõustuda, nagu oleksid kirjameestest juunikommunistid siiralt arvanud, et nõukogude võim toob Eesti rahvale õnne. Nende omavaheline kirjavahetus annab pigem aimu Nõukogude Liidu nägemisest realistlikes toonides.⁹ Ennem võisid neid motiveerida isiklikud huvid ning „puhtkarjeristlikud ambitsioonid“, ehk ka edevus ja võimuiha.¹⁰

Juunikommunistide teemaga on tegelenud ka käesoleva töö juhendaja Jaak Valge oma monograafias „Punased I“. ¹¹ Kollaboratsionismini viinud intellektuaalsete juurte uurimisel, mõistmaks motiive, keskendub ta eeskätt 1920. aastatele. Eesti haritlastest on teda niisamuti nagu ka Rebassood huvitanud kolm kirjandusliku taustaga juunikommunisti.

Johannes Varese valitsuse haritlaste motiivide analüüsis, laiemas suhtumises ja ka historiograafias teeb Jaak Valge põgusalt eristuse kahe liini vahel, millest üks on August Annisti ja teine Ants Orase oma.¹² August Annistit võib üldse pidada esimeseks, kes kollaborantidest haritlaste motiivide üle mõtiskles ning tegi seda juba 1942. aastal Jaan Siirase pseudonüümi alt Soomes. Tema üldine tees oli, et eesti haritlaste koostöö 1940. ja 1941. aastal tingis halvema ära hoidmise ning eesti kultuuri säilitamise soov. Lisaks ka naiivne lootus, et on võimalik Eestile taotleda teatavat autonoomiat Mongoolia eeskujul, mida ajalookirjanduses tuntakse „Mongoolia tee“ nime all.¹³ Ants Orase liin, mis sai alguse tema 1944. aastal Helsingis ilmunud esseel, lähtub ideest, et kommunistidega kaasajooksikutest kirjanikud nagu näiteks Semper ja August Jakobson olid põhimõttelagedad oportunistid-karjeristid.¹⁴ Küllap samastas Oras juunikommunistide

⁸ Rebassoo, L. 2013. *Üleliiduline Välismaailmaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsioon ning vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujunemine Eestis ja Prantsusmaal maailmasõdade vahelisel ajal*. Magistritöö, juhendaja dots Jaak Valge, Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.

⁹ Samas, lk 78.

¹⁰ Samas.

¹¹ Valge, J. 2014. *Punased I*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut: Rahvusarhiiv.

¹² Samas, lk 19.

¹³ Siiras, J. (Annist, A.) 1942. *Viro neuvostokurimuksessa. Piiriteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikki vallan aikkana vv. 1939–41*. Porvoo; Helsinki: WSOY, lk 87, 89–90, 98–99, 167.

¹⁴ Oras, A. 2003. *Teelahkmel. – Luulekool I. Apoloogia*. Tartu: Ilmamaa, lk 114–115.

intellektuaalsed juurestikku teekaaslastest lääne vasakharitlaste omadega, keda ta samahästi põlgas.

Pigem Annisti liini kuulub Jüri Kivimäe monograafia, mis käsitleb Hans Kruusi.¹⁵ Kokkuvõttes kirjutab ta järgmist: „Poliitiliste valikute tegemisel polnud Kruusil ega tema lähematel sõpradel 1940. aasta suvel enam teisi võimalusi kui Eesti riigil tervikuna ning needki valikud olid tehtud juba 1939. aasta hilissuvel ja sügisel. Vaatamata lubadustele ja näiliselt demokraatlikele loosungitele ei õnnestunud Varese valitsusel ja Kruusil selle liikmena kommunistliku võimuhaaramist Eestis ära hoida.“¹⁶

1940. aasta Eesti vasakharitlaste kollaboratsioonismi ja motiivide uurimisel on piiratud peaaesjalikult Varese valitsuse liikmetega. See tähendab, et Friedebert Tuglase vahekorda ja koostööd nõukogude võimuga pole senimaani ajaloolaste poolt põhjalikult uuritud ega ka tema motiivide kohta küsitud. Tõlgendada võib seda tõsiasjana, et tema koostööd pole kollaboratsioonismiks üldse peetudki. Ka näiteks Saksa okupatsiooni ajal ilmunud teoses „Eesti rahva kannatuste aasta“ ei ole Tuglast kriitiliselt puudutatud.¹⁷

Arusaadavalt on Tuglas pakkunud hoopis rohkem huvi kirjandusteadlastele nagu Jaan Unduskile ja August Eelmäele, kellelt on ilmunud käesoleva töö temaatikat puudutavaid kirjatöid.¹⁸ Viimane on mõtisklenud kirjandusrahva valikute ja motiivide üle järgmiselt: „On üldteada, et tagantjäreletarkusega võib ironiseerida ja teravmeelitseda ükskõik mille üle. [...] Hoopis teine lugu on olla ajasündmuste vahetu osaline, kes peab oma otsuseid langetama n.-ö. käigult. 1940. aasta suvel pidid vaimuinimesed, seejuures „Loomingu“ ümber koondunud, paratamatult valima ühe kahest ebameeldivast võimalusest – mugandumise või kohanemise. Esimene on selgelt negatiivse märgiga. Kohanemine seondub kohal olemisega, kohale jäämisega. Ilma selleta, ilma kohanejateta polekski võimalik mingis suunas, millegi huvides tegutseda, sest üks ole kohanemine ühtaegu millegi (endise, eelmise) jätkamine. Mis teha, kui olemasolevate võimaluste raamid selle ulatust piiravad.“¹⁹

¹⁵ Kivimäe, J. 2017. *Rektor Hans Kruus*. Tallinn: Aasta Raamat.

¹⁶ Samas, lk 205.

¹⁷ *Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos*. 2012. Tartu: Elmatar.

¹⁸ Vt Tuglas, F. 2009. *Valik proosat*. Tallinn: Avita; Undusk, J. 2016. *Eesti kirjanike ilmavaatest*. Tartu: Ilmamaa, lk 246–312; Eelmäe, A. 2012. *Eluvõla kandmise raske kohus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

¹⁹ Eelmäe, A. 2012, lk 17.

Küll on ajaloolased uurinud üldisemas plaanis eesti kultuuri ja kultuuritegelaste saatust esimesel nõukogude okupatsiooniperioodil. Kaks põhjalikku monograafiat on kirjutanud Toomas Karjahärm koos Väino Sirki ja Helle-Mai Lutsuga.²⁰ Kuna mõlemad raamatud käsitlevad ajajärku, mis on laiem kui vaid aastad 1940–1941, on Tuglasest peamiselt juttu seoses sõjajärgse perioodiga, mil repressioonid kirjanikkonna vastu oluliselt süvenesid. Arutleva alapeatüki, mis puudutab laiemalt kultuuritegelaste motive, valikuid ja kollaboratsioonismi leiab „Kultuurigenotsiidi“ lõpust. Ka siin võib tajuda pigem Annisti vaimse liini järgimist: „Teatud tingimustes võib kollaboratsioonism olla õigustatud ja moraalne, näiteks ebavõrdses võitluses, olukorras, kus alternatiiviks on paratamatu hukk. Stalini terrori tingimustes ja hiljemgi oli väline järeleandmine ainus moodus selleks, et püüda hoida elus eesti kultuuri ja selle loojaid.“²¹

Probleemipüstitus

Käesolev uurimus Friedebert Tuglase vahekorraist nõukogude võimuga keskendub okupatsiooniperioodile, mis leidis aset aastatel 1940–1941, rõhuasetusega tema tööle vastutava toimetajana kultuuriajakirjas Looming. Selle ajavahemiku raames pole seni Friedebert Tuglase elu, olu ja vahekorda nõukogude võimuga kontsentreeritult kirjeldatud, analüüsitud ja mõtestatud, mistõttu on käesoleva uurimuse eesmärk ka seda „valget laiku“ täita.

Konkreetsed küsimused, millele ma vastust otsin, oleksid järgmised: kas Tuglase puhul on võimalik täheldada Nõukogude-meelsust ka juba 1930. aastatel ja varem? Kas on võimalik välja tuua motive või põhimõtteid, mis ajendasid Tuglast Loomingut toimetama? Kuivõrd sovetiseeritud oli esimesel nõukogude aastal ilmunud Looming ning missugune roll oli sealjuures Tuglasel? Kas ja millisel moel väljendas Tuglas sel ajal oma suhtumist Nõukogude režiimi?

Allikad

Üks keskseid probleeme haritlaskonna koostöö ja vastupanu uurimisel on olnud allikate tõlgendamise keerulisus. Kuigi kirjamees nagu Tuglas jättis endast maha arvukalt tekste ka

²⁰ Karjahärm, T.; Sirk, V. 2007. *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987*. Tallinn: Argo; Luts, H.-M.; Karjahärm, T. 2005. *Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940–1953*. Tallinn: Argo.

²¹ Luts, H.-M.; Karjahärm, T. 2005, lk 141.

uuritavast perioodist, tuleb nende siirusesse ja tõeväärtusesse erilise kriitilisusega suhtuda, pidades silmas autori enesetsenseerimise võimalust.²² Tuglase loo tõlgendamise teeb veelgi raskemaks asjaolu, et ta pole oma motiivide ja suhtumise kohta 1940. ja 1941. aastast enesereflektiivselt aru andnud – seda ka mitte võimutruus võtmes, järgides nõukogulikku narratiivi ja ideoloogiat. Võimalik, et sedagi võib omamoodi hoiakut väljendava märgina tõlgendada.

Oma elu mõtestamise ja mälestuste kirjutamisega alustas Tuglas juba suhteliselt noorena. Kuigi ta seda plaanis, ei ilmunud kunagi terviklikke mälestusi, mis võtnuks kokku kogu tema elu. Küll aga on kättesaadav käsikiri pealkirjaga „Eluloolisi märkmeid“. Need märkmed on ajaloolaste jaoks kõige ligilähedasemaks allikaks, mis Tuglas oma käega 1940. ja 1941. aasta sündmuste kohta on kirja pannud. Ta on kirjutanud: „Ja kui memuaarid peaksid ka lõpuks kirjutamata jääma, siis pakuvad vähemalt need märkmedki mingit konspekti mu eluloost.“²³ 1996. aastal publitseeriti Tuglase käsikiri kahes köites. Käsikirja sirvides selgub, et kõige huvipakkuvamast perioodist, 1940. aasta suvest, on autori sõnul allikmaterjal hävinenud. Ta märgib: „Septembrist 1939 kuni septembrini 1940 kirjutasin üksikasjalikku päevikut. Seda oli umbes 200 väikest tihedat lehekülge. Hiljem hävinud.“²⁴ Küsimus, kas Tuglas võis oma päeviku ise hävitada, jääb tõenäoliselt vastuseta. Ehk võis selles päevikus olla midagi, mis oleks teda nõukogude (või ka saksa) võimu silmis kompromiteerinud. Toimetaja Kristi Metste kommenteerib neid märkmeid järgmiselt: „„Elulooliste märkmete“ esimese osa tekst koosneb valdavalt tagantjärele tehtud ülestähendustest, aluseks kirjavahetused, kutsed, eeskavad, aruanded, oma mälu. Seetõttu, ja küllap ka taotluslikult, on tekst väga lakooniline, hoidutud on hinnangutest sündmustele ja inimestele, selgitustest ja täpsustustest, mistõttu tundub, nagu vajaks see pikki ja põhjalikke kommentaare, et ta asjatundmatulegi lugejale midagi ütleks.“²⁵

Olulisima allikagrupi töö jaoks moodustab seega Tuglase käsitletava perioodi epistolaarne pärand, mis pärineb nii Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolisest Arhiivist (KM EKLA) kui ka Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse (UTKK) muuseumiosakonna kogust.

²² Enesetsensuuri probleemi nõukogudeaegsete privaatsfääri kuuluvate tekstide tõlgendamisel on avanud Eve Annuk. Vt Annuk, E. 2003. „Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega“. *Võim ja kultuur* (koost. A. Krikmann ja S. Olesk). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 22–23.

²³ Friedebert Tuglas. Eluloolisi märkmeid I. 1906–1944. *Litteraria*, 11. Eesti kirjandusloo allikmaterjale, 1996, lk 11.

²⁴ Samas, lk 95.

²⁵ Samas, lk 7.

Kirjavahetused abikaasa Elo Tuglase, Artur Adsoni ja Marie Underiga on avaldatud ka raamatutena.²⁶ Samuti on huvipakkuvad Tuglase peatoimetajana töötamise ajal (1940–1941) ilmunud ajakirja Loomingu numbrid, nende ideologiseeritus ning tekstides väljendunud hoiakud võimu suhtes. Publitseeritud on ka Elo Tuglase päevikud aastatest 1928–1941²⁷ ja 1952–1958,²⁸ mille puhul tuleb märkida, et neid on ka Friedebert Tuglas avaldamise tarvis (ehkki väidetavasti peamiselt stilistiliselt) toimetanud.²⁹

Ülesehitus

Uurimus on jaotatud neljaks peatükiks. Kaks esimest käsitlevad töö kesksete küsimuste konteksti ning avavad nii esimese nõukogude aasta ajaloolist ja kultuuripoliitilist tausta kui ka Tuglase poliitilist vaimsust enne 1940. aastat. Töö põhisisu avaneb kolmandas peatükis, kus tuleb vaatluse alla umbes aastane periood, mil Tuglas Loomingu toimetamise eest vastutas. Neljas peatükk puudutab lühidalt esimese okupatsiooniaasta järelmit Tuglase elus.

²⁶Adson, A.; Tuglas, F. 2011. *Paaži ja Felixi kirjavahetus 1917–1944. Artur Adson ja Friedebert Tuglas*. Tallinn: Tuglase ja Underi Kirjanduskeskus; Under, M.; Tuglas, F. 2006. *Under ja Tuglas. Marie Underi ja Friedebert Tuglase kirjavahetus*. Tallinn: Tänapäev; Tuglas, E. Tuglas, F. 2001. *Kirjad teineteisele 1917–1947. Elo ja Friedebert Tuglas*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

²⁷ Tuglas, E. 2017. *Tartu päevik: 1928–1941*. Tallinn: Tänapäev.

²⁸ Tuglas, E. 2009. *Elukiri: 1952–1958*. Tallinn: Tänapäev.

²⁹ Eelmäe, A. 1996. „Saateks”. – Tuglas, E. *Tartu päevik*. Tallinn: Faatum, lk 4.

I Esimese nõukogude aasta ajalooline ja kultuuripoliitiline taust

1.1. Eesti okupeerimine

1939. aasta 23. augustil sõlmisid Nõukogude Liidu ja Natsi-Saksamaa juhtkonnad omavahel mittekallaletungilepingu või niinimetatud Molotov-Ribbentropi pakti. Selle salaprotokollide alusel jagati Ida-Euroopa omavahel mõjupiirkondadeks, mille kohaselt oli Eesti määratud jääma Nõukogude Liidu sfääri. Juba septembris sundis Nõukogude Liit sõjaga ähvardades Eesti Vabariigi juhtkonda sõlmima vastastikuse abistamise pakti, mis on tuntud baaside lepinguna, kuna nägi ette tuhandete võõrväelastega Punaarmee baaside rajamist Eesti pinnale. Eesti Vabariigi valitsus otsustas rahuldada Nõukogude Liidu juhtkonna nõudmised ning pani sellega aluse järk-järgulisele iseseisvuse loovutamisele.

Nõukogude Liidu ambitsioonid iseseisva Eesti riigi kallal tipnesid 1940. aasta 16. juunil uue saatusliku ultimaatumiga, mis nõudis täiendavate Punaarmee üksuste aktsepteerimist ning Moskvale meelepärast valitsust. Kriitilises rahvusvahelises olukorras, kus peamine tähelepanu oli sõjakeerisel Lääne-Euroopas, alistus Eesti juhtkond sellelegi diktaadile.

19. juunil saabus Tallinna Leningradi parteijuht Andrei Ždanov ning asus koordineerima uue Nõukogude-meelse valitsuse sisse seadmist, mille juhiks määrati õige pea Moskva-sõbraliku taustaga luuletaja ja arst Johannes Vares ning ministriteks teisi „punase“ taustaga Eesti haritlasi nagu Hans Kruus, Johannes Semper ja Nigol Andresen, kes olid suhteliselt lähedased tuttavad ka Friedebert Tuglasega. Juba 21. juuni õhtuks kinnitas president Päts uue „rahvavalitsuse“ ametisse, mille liikmeid tunneme praegu niinimetatud juunikommunistidena.³⁰

Ždanov otsustas haritlaste ja kultuuritegelaste kasuks tõenäoliselt sel põhjusel, et esialgu vältida liiga radikaalset muutust ning ühiskonna võimalikku tormilist reaktsiooni.³¹ Kuna

³⁰ Hilisem mõiste „juunikommunist“ ei ole päris täpne. 21. juunil võimule seatud valitsuses ei olnud ühtegi kommunisti, partei liikmed said neist hiljem, Johannes Varesest näiteks 15. juulil 1940. Vt Ohmann, V. 2002. *Johannes Vares-Barbaruse komparteile esitatud elulugu ja tema saatuse*. Tuna nr 1, 2002, lk 65.

³¹ Pajur, A. Tannberg, T. (Tegevtoim.) 2005. *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Tartu: Ilmamaa, lk 168.

ükski minister ei kuulunud varasemalt kommunistlikusse parteisse, jättis Varese kabinet ka välismaailmale positiivse mulje ausal teel võimule tulnud valitsusest.³²

Vabade ühiskondade vasakpoolsete intellektuaalide, eriti kirjanike kui „teekaaslaste“ või nn kasulike idiootide ära kasutamine oma huvide eesmärgil oli nõukogude võimu jaoks levinud praktika.³³ Varese valitsuse haritlastest liikmete „teekaaslus“ läks aga 1940. aastal oluliselt kaugemale kui mitmete vaimuseltsiliste oma Lääne-Euroopas, kes sarnase saatusega ei pidanud otseselt silmitsi seisma.³⁴

Kultuuriline taust ja üldine tuntus tagas ühiskonna silmis juunikommunistidele küllap kõrgema autoriteedi, kui seda oleks olnud nõndanimetatud päriskommunistidel.³⁵ Pealegi ei olnud juba parteisse kuuluvate kommunistide hulgast teha erilist valikut – Nõukogude Liidus elanud eesti tippkommunistide read olid 1930. aastate suure terrori ajal märkimisväärselt hõrenenud.³⁶

Moskva surve kiirendades Eesti Nõukogude Liiduga liitmise protsessi saatis Varese valitsus laiali senise riigivolikogu ning 5. juulil viidi president Pätsi otsusega kiirustades läbi ka uued valimised, mis pidid senist seadust eirates aset leidma juba 14. –15. juulil. Opositsioonita, hirmuõhkkonnas ja kaheldamatult võltsitud tulemustega teenis kommunistide juhitud blokk „punases“ riigivolikogus valdava enamuse.³⁷ Juba esimesel uue riigivolikogu istungijärgul oli päevakorral Eesti ühendamine Nõukogude Liiduga. 21. juulil kuulutati välja nõukogude võim ning Eesti Vabariik nimetati ümber Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks. Moskvale esitati formaalne palve Eesti vastuvõtmiseks Nõukogude Liitu, mis 6. augustil Nõukogude Liidu Ülemnõukogu istungil ka rahuldati.

³² Tarvel, E. (Peatoim.) 2010. *Sõja ja rahu vahel II köide. Esimene punane aasta*. Tallinn: S-Keskus. Ant, J. Maripuu, M. *Iseseisvuse likvideerimine*, lk 101.

³³ Vt Sissejuhatus, lk 5-6.

³⁴ Valge, J. 2014, lk 16–17.

³⁵ Tarvel, E. 2010, lk 102.

³⁶ Pajur, A. Tannberg, T. 2005, lk 168.

³⁷ Valge, J. 2019. *Eesti parlament 1917–1940*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 525.

2.2. Kultuuripoliitika

On toodud välja, et kultuurielu sovetiseerimine 1940. ja 1941. aastal oli ettevaatlik ja suhteliselt leebe, kui võrrelda seda ajajärku sõjajärgse perioodiga.³⁸ Sellegipoolest olid juba esimesel nõukogude aastal muutused põhjalikud ning mitmete haritlaste illusoorseid lootused uue võimu suhtes purunesid järk-järgult, jõudes haripunkti 1941. aasta juuniküüditamisega.

Ühtedeks kultuurielu peaorganisaatoriteks said kirjanduslase taustaga Varese valitsuse ministrid. Olulisteks figuurideks kujunesid ka 25. augustil ametisse nimetatud ENSV Rahvakomissaaride Nõukogu esimees ja „rahvakirjanik“ Johannes Lauristin ning tema asetäitja, samuti kirjandusega tegelenud Eduard Päll. Nende näol oli tegemist juba kommunistidega, kes kuulusid parteisse ammu enne 1940. aastat. Nagu muu poliitika, toimus ka kultuurielu koordineerimine Moskva taktikepi järgi ettemääratud raamides.

Kultuuriküsimustega tegeles esialgu kõige otsesemalt Lauristini valitsuse hariduse rahvakomissar Nigol Andresen, kelle haldusalasse kuulusid ka kultuuri-, kirjanduse-, ja kunstiküsimused. Endine haridusminister Johannes Semper oli Andreseni asetäitja, kuid määrati hiljem, 1940. aasta lõpus loodud Kunstide Valitsuse juhatajaks. Sel kohal võttis ta üle mitmed valdkonnad, mille administreerimine kuulus enne Andreseni pädevusse. Täpsemalt oli Kunstide Valitsuse ülesandeks kunsti- ja muusikaõppeasutuste, teatrite, filharmoonia ning loominguliste liitude ja nende ajakirjade-ajalehtede suunamine.³⁹ Tuntud kirjanikest seisis poliitika teostamisele lähedal ka August Alle, kes oli Semperi nõunik ning hilisem juhataja asetäitja Kunstide Valitsuses.

Kultuurielu vaatevinklist on ENSV ajalookirjanduses neid aastaid kirjeldatud kui üleminekut sotsialistlikule kultuurile, mis toimus teravas ideoloogilises võitluses.⁴⁰ Reaalsuses tähendas see lõhkumist ja ümberkorraldamist, mis praktiliselt igas valdkonnas aset leidis. Muutuste realiseerimisel võeti eeskujuks teised „vennasvabariigid“, kus puhastused olid juba varem aset leidnud.⁴¹ Kultuurirahva ümberkasvatamiseks käivitati mitmeid ideoloogilisi programme, nagu poliitõppused ja marksismi-leninismi õhtukoolid,

³⁸ Kuuli, O. 2007. *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954)*. Tallinn: O. Kuuli, lk 55.

³⁹ Samas, lk 51.

⁴⁰ Maamägi, V. (Toim.). 1971. *Eesti NSV ajalugu kolmes köites, III*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 515.

⁴¹ Karjahärm, T. Sirk, V. 2007, lk 183.

mis tutvustasid haritlaskonnale nõukogude kultuuri sotsialistlikku olemust ja põhiprintsiipe.⁴² Erakapitalil põhinevad kultuuriasutused nagu teatrid, kinod ja muuseumid riigistati.

Kultuurielu sovetiseerimisel oli oluline ka seniste kodanikualgatuslike struktuuride kahjutukstegemine. Algas loovharitlaste liitude reorganiseerimine nõukogulikeks. Paljud ebasobilikud seltsid ja ühingud likvideeriti. Uute loomeliitude loomine aga võttis aega. Esialgu loodi loomeliite organiseerivad toimkonnad. Need määras ametisse ENSV Rahvakomissaride Nõukogu. Heliloojate, kunstnike ja kirjanike orgtoimkonnad alustasid samuti tööd üleliidulistele eeskujudele tuginedes. Põhimõtteliselt täitsidki need juba kavandavate liitude ülesandeid, tegelesid ideelis-poliitilise kasvatustööga ja loomingu ideoloogilise suunamisega, olles vahelülis okupatsioonivõimu ja kunstnike vahel.⁴³ Kuigi orgtoimkonnad pidid välja nägema nii, nagu põhineks nad vabal kodanikualgatusel, olid need riiklikult organiseeritud ning sageli ka (pool)sunduslikud ühendused, mille peamine eesmärk oli loomingu poliitilise taseme hindamine, juhtimine, suunamine ja järelevalve.⁴⁴

Kirjanike Liidu orgtoimkonna juhiks määrati August Jakobson, kes oli ka 1939. aastal valitud Eesti Kirjanike Liidu etteotsa (seejuures ka suuresti Friedebert Tuglase toetusel, kes hiljem näis tema toetamist kahetsevat⁴⁵). Lisaks temale kuulusid toimkonda veel Tuglas, August Alle, Erni Hiir, Mihkel Jürna, Oskar Urgart ja Paul Keerdo. On märgitud, et toimkondade komplekteerimisel peeti silmas distantse Pätsi-aegsest võimust ning autoriteeti ametivendade seas.⁴⁶ Sellele on tagantjärele viidanud ka Tuglas, kui abikaasa Elo tema mõtteid 1956. aastal oma päevikusse kirja pani: „Teatavasti püüti nõukogude režiimile üle minnes esialgu juhtivatele kohtadele paigutada tegelasi, keda üldsus juba tundis, arvestades muidugi ka meelsust.“⁴⁷ Ilmselt arvestati seda ka ajakirjadele uute toimetuste moodustamisel.

Mitmed kirjanikud liitusid juba 1940. ja 1941. aastal ka kommunistliku parteiga. On märkimisväärne, et olulistel positsioonidel olevatest literaatidest ei teinud seda ei Tuglas ega ka Paul Rummo. Toomas Karjahärm ja Väino Sirk on toonud välja, et tol ajal mitte

⁴² Samas, lk 189.

⁴³ Samas, lk 186–187.

⁴⁴ Samas.

⁴⁵ Tuglas, E. 2009, lk 260–261.

⁴⁶ Kuuli, O. 2007, lk 52.

⁴⁷ Tuglas, E. 2009, lk 260–261.

lihtsalt ei astunud parteisse, vaid kutsuti, kommunistide kõrval pidi alati olema ka parteituid aktiviste, sest muidu polnuks „kommunistide ja parteitute väärmatu blokk“ võimalik.⁴⁸

2.3. Eesti kirjanikkond pärast riigipööret

Kuna avalikku opositsiooni riigipöördele ei saanud eksisteerida, puudus ühiskonnas ühtlasi vaba arutelu ja debatt nõukogude võimu olemuse ja ohtude üle. Haritlaste individuaalset vastupanu halvas kindlasti ka soov ise heal järjel püsida ning veel halvemat ära hoida. On ka märgitud, et neile, kes 1930. aastate autoritaarsesse ajajärku suhtusid antipaatiaga, oli nõukogude võim tervitav alternatiiv – tähelepanuväärselt on seda täheldatud juunikommunistide motiivina.⁴⁹ Esialgu sai sama nägemust toetada ka kultuurielu helde rahastamine uue režiimi poolt.⁵⁰

Toonase haritlaskonna seas on aga aimatav stressiõhkkond ja ebakindlus. Näiteks kirjanikkond teenis peamiselt elatist mitte uute tekstide avaldamisega, vaid nõukoguliku kirjanduse tõlkimisega (peaasjalikult vene keele vahendusel) eesti keelde.⁵¹ Võib eeldada, et loometööd ei takistanud mitte ainult institutsionaalne tsensuur, vaid ka sisemine pinge (enesetsensuur) ja oskamatus uue võimu ootustega kohaneda.⁵²

Kirjanikkond oli võimu jaoks oluline. Näiteks armastati nõukogude kirjanduses toonitada, et just kirjanikud olid esimesed kunstirahvast, kes punast valitsust tervitasid.⁵³ Tähtsustamise taga võis olla ka tõsiasi, et kirjandus kui kunst asetses Stalini-aegse „kunstide hierarhia“ tipus ning juhtis nõukogude kultuuri arengu eesliini.⁵⁴ Vaimuinimesi püüti üleüldiselt hüvedega ära osta ning uutesse nõukogulikesse institutsioonidesse meelitada. Võimu vaatevinklist tähendas see loomulikult seda, et kirjandust, muusikat, kunsti, filmi jne nähti olulise poliitilise propaganda vahendina. Stalini-aegses Nõukogude Liidus pidi kunst olema alati poliitiline ning kunstnikud ja intellektuaalid valitseva korra

⁴⁸ Karjahärm, T. Sirk, V. 2007, lk 627.

⁴⁹ Vt Ilmjärv, M. 2010. *Hääletu alistumine*. Tallinn: Argo, lk 818; 827–228.

⁵⁰ Karjahärm, T. Sirk, V. 2007, lk 627.

⁵¹ Samas.

⁵² Vt Talivee, E.-M. 2011. „Sissevaated riikliku kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst tegevusse aastail 1940–1941 Eesti Kirjandusloolises Arhiivis säilinud kirjavahetuse põhjal“. *Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest*. (Koost. Kõvamees, A. Viires, P.). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 62–63.

⁵³ Elango, Ö. 1979. *Eesti kunstiintelligents pöördelaastal (1940/41)*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 23.

⁵⁴ Kreegipuu, T. 2007. „Eesti kultuurielu sovetiseerimine: Nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954“. *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa kontekstis*. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 15 (22). (Koost. T. Tannberg). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 354.

truud teenrid.⁵⁵ Kui muusikas ja kujutavas kunstis oli veel võimalik laveerida ideoloogilisel pingeväljal, säilitades stalinistlikust ideoloogiast vaba vaimsust, siis kirjanduses oli see keerulisem, kuna autori sõnum oli üheselt mõistetavam.

Võib eeldada, et võimu jaoks ei olnud oluline mitte ainult ideoloogiline sõnum, mida kirjandusteosed oleksid levitanud, vaid ka märgilisus, et endised populaarsed ja tuntud nimed oleksid jätkuvalt punasel foonil nähtaval kohal. Lisaks on täheldatud, et nõukogude režiimi jaoks oli kultuuri ja intellektuaalide politiseerimine oluline, kuna läbi nende oli võimalik jõuda inimesteni, kes muidu oluksid võimule kättesaamatud.⁵⁶

Kui uue korra kultuurielu eesti haritlaskonna vaimusilms ligilähedaseltki millegagi sarnanes, siis võis see olla kadunud tsaariaeg, mille vastu just eriti pahempoolsed haritlased olid aastaid tagasi tuliselt võidelnud.

⁵⁵ Samas, lk 386.

⁵⁶ Samas.

II Tuglase poliitiline maailmavaade ja vahetorkord võimudega enne 1940. aastat

2.1. Tuglase poliitiline vaimsus enne Eesti Vabariigi iseseisvumist

Osavõtt revolutsioonilisest tegevusest 1905. aastal määrib noore Tuglase elus kindlasti üht algset versta posti kujunemisele eesti ühiskonnaelu silmatorkavaks ja autoriteetseks isikuks. Juba 18–19-aastase noorukina oli ta aktiivne nii poliitilises kui ka kultuurilises sfääris. Kultuuriloolisest vaatevinklist oli tema tolleaegsest tegevusest ehk kõige märkimisväärsim rühmituse Noor-Eesti eestvedamine. Noor-Eesti juhtivaks põhimõtteks oli avatus modernistlikele ideedele. See puudutas eeskätt esteetikat, kirjandust ja kunsti käsitlevaid mõttevoole, aga kõrvale ei jäänud ka filosoofia ja poliitika. On aga rõhutatud, et Noor-Eestist ei saa rääkida kui rühmitusest, mida oleks kandnud vaid üks poliitiline ideoloogia.⁵⁷ Mitmeid selle liikmeid, nagu näiteks Gustav Suitsu ja Tuglast, iseloomustas küll sümpaatia sotsialistlike ideede suhtes, aga samaväärselt olid esindatud ka tolleaegsete rahvuskonservatiivsete vaadete esindajad (Villem Grünthal-Ridala, Johannes Aavik) ja ka individualismi propageerijad.⁵⁸

Oma korduvalt redigeeritud noorusmälestustes, mis ilmusid esmalt tervikkujul vahetult pärast juunipööret, on Tuglas pühendanud terve peatüki oma poliitiliste vaadete kujunemisele. Tema varajaste hoiakute olulisimaks iseloomujooneks oli nooruslik radikalismivaimsus, mis väljendus nii vanale korrale vastandumises kui ka rahvusluse ja sotsialismi ühendamise püüdlustes. Võiks öelda, et tugevatele rahvustunnetele, mis oponeerisid nii venestavale tsaarikorrale kui ka saksa eliidile, leidis toonane noorsugu tuge sotsialistlikust äärmuslusest, mis pakkus strateegia, teooria ja mõtteviisi ihaldatud ühiskondlike muutuste realiseerimiseks. „Ühed jõudsid sotsiaalse radikalismini rahvusliku radikalismi kaudu, teised ilma selle vaheastmeta, kuid tulemused olid samad,“ on Tuglas oma mälestustes täheldanud.⁵⁹

1905. aastal liitus Tuglas Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) menševike rühmaga Tartus, mis oli ka kohaliku sotsiaaldemokraatliku liikumise eelkäija. Täpne kuupäev, mil Tuglas menševikega liitus, on ebaselge. Valikut just nendega ühineda

⁵⁷ Annus, E. jt. 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, lk 106.

⁵⁸ Samas.

⁵⁹ Tuglas, F. 2011. *Noorusmälestused; Esimene välisreis*. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, lk 109.

on ta oma mälestuste esmases käsikirjas kommenteerinud tõdemusega, et Tartus oli liiga vähe enamlasti ja esseere polnud nimepoolestki.⁶⁰ 1940. aastal avaldatud tekstis ja ka nõukogude ajal redigeeritud variantides kirjutab ta lihtsalt, et liitus VSDTP kohaliku rühmaga, mainimata menševikke.⁶¹

Haritlasest aktivistina oli Tuglase ülesandeks agiteerimine, mis väljendus kirjatöös ja kihutuskõnede pidamises. Tõsised kokkupuuted politseivõimudega ja põgenemisvajadus ei heidutanud tema mässulist tegevust. Tartus toimunud rahvaesindajate kongressil jäi ta silma oma sõnaosavuse poolest, mistõttu teda ka mujale Eestisse esinema kutsuti.⁶²

Tuglase saatuses aga saabus pöördepunkt aasta lõpus, kui ta võeti kinni illegaalsel koosolekul Tallinna Volta tehases ning viidi paariks kuuks Toompea vanglasse. Pärast vanglast vabanemist algas Tuglase elus kuni 1917. aastani väldanud periood, mille ta veetis paguluses. Olles poliitikast võrreldes varasema ajaga suhteliselt distantseeritud, pühendas ta pagulasaastad mööda Euroopat (ja ka Aafrikat) ringi reisides enese harimisele ja teostamisele.

Pärast veebruarirevolutsiooni ja tsaarivõimu kokku kukkumist naasis Tuglas tagasi Eestisse 3. aprillil, 1917. See oli esimene kord pärast 11-aastast vaheaega, kui Tuglas sai legaalselt taas Eestis viibida.⁶³ Teda nagu ka teist naasvat pagulast Eduard Vildet võeti Tallinnas vastu suursuguselt piduliku banketiga.⁶⁴ Tuglas elas muutustele kaasa ning peab üle Eesti mitmeid revolutsiooniatelisi kõnesid. Üheks tuntuimaks kujuneb 6. mail peetud kõne Estonia teatrisaalis pealkirjaga „Kirjandus ja revolutsioon“. ⁶⁵ Poliitiliselt pinevas ettekandes öhkab äsja Eestisse naasnud ning energiat täis Tuglasest üpriski enamlaste retoorikaga sarnanevat vaimsust, kus ideoloogiliseks aluseks on idee üldisest maailmarevolutsioonist: „Tunnistagem, et revolutsioon on just revolutsioon, nimelt valuline, vägivaldne ja kohutav murrang, mis ei hooli midagi üksiku kihi ja üksiku isiku kasudest, armastusest ning vihast. Tunnistagem, et pole „seaduslikku“, „mõistuslikku“ ja „elutarka“ revolutsiooni, vaid on hiigla-vulkaanilised plahvatused, marulised hood ja tormilised rebenemised, mille laadi on täiesti võimatu eeskätt arvata. [---] Vene

⁶⁰ Samas, lk 111.

⁶¹ Võrdluseks. Tuglas, F. 2011, lk 111 ja Tuglas, F. 1990. *Noorusmälestusi*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 87.

⁶² Tuglas, F. 2011, lk 148.

⁶³ Friedebert Tuglas. Eluloolisi märkmeid I. 1996, lk 37.

⁶⁴ Samas.

⁶⁵ Tuglas, F. 2001. *Kriitika V; Kriitika VI*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 44–60.

revolutsioon võib võita vaid ainult sel puhul, kui kõigis teisteski maades teostub terve rida poliitilis-majanduslikke murranguid.“⁶⁶

See oli ka ajajärk, mil sündis kirjandusrühmitus Siuru, kus Tuglas oli taas üks alusepanijatest ja eestvedajatest. 1917. aasta 13. novembril pidas ta Siuru-õhtul Viljandis kõne pealkirjaga „Kirjanduslikud väljavaated“, mida võib tõlgendada iseseisva Eesti kultuurimanifestina.⁶⁷ Nagu ka 1905. aastal oli Tuglase vaimsuses endiselt säilinud paralleelselt nii rahvuslik (sedapuhku otseselt omariiklust taotlev) kui ka sotsialistlik-revolutsiooniline mõtteviis. Väikeses Viljandis peetud kõne oli igal juhul retooriliselt rahumeelsem kui uhkes Estonias kõneldu: „Meie seisame silmapilgul, mis on Eesti rahvuse kohta saatusliku tähendusega: kas üles politilise ja kulturlise iseseisvuse poole, või jälle alla, tagasi endise ainelise ja vaimlise orjapõlve ahelatesse. Nüüd on silmapilk, mil igaüks omal alal peab midagi tõepoolest olema, end äärmuseni pingutama, omi võimeid ja andeid lõpuni ilmutama.“⁶⁸

Järk-järgult vägivaldsemaks muutuv 1917. aasta järgne revolutsiooniline kulg Venemaal aga paneb Tuglast oma lootusrikkaid vaateid sotsialismi osas revideerima. 1919. aasta märtsis tõlgib ta ajakirja „Odamees“ tarvis ära vene kirjaniku Leonid Andrejevi bolševismikriitilise (kui mitte lausa -vaenuliku) essee „S.O.S.“, mis vene keeles oli ilmunud kuu aega varem. Sellest kirjutisest võime me leida järgnevad read: „Saage aru, et see pole mitte revolutsioon, mis sünnib Venemaal, mis on juba alanud Saksamaal ja mis läheb edasi... See on kaaos ja pimedus, mida sõda ta mustast põrandaalusest on päästnud ja sõjariistutanud, et ta maailma hävitaks.“⁶⁹ Tõlke põgusas eessõnas pakub Tuglas tekstile ka omapoolse kommentaari: „Meie ei tea juba kauemat aega, missugune on Vene väljapaistvate ja meilgi tuntud vaimliste tegelaste saatus enamlaste valitsuse ajal. Ainult Gorki, selle suure idealisti tegevuse kohta on aegajalt teateid kostnud. Kuid mis on saanud lugematust arvust Vene kirjanikest, kunstnikest, muusikameestest? Võib olla, kui kord traataiad meie ja naabrite vahel lagunevad, siis meile kõige päält suure surnuaia pilt avaneb.

⁶⁶ Samas, lk 46.

⁶⁷ Kiin, S. 2017. Mida on siurulastel meile öelda. *Sirp*, 17. mai.

⁶⁸ Tuglas, F. 1918. Kirjanduslikud väljavaated. *Sakala*, nr 131, 13. november, lk 1.

⁶⁹ Andrejev, L. 1989. S.O.S. *Vikerkaar*, nr 10, lk 54.

[---] Kuigi meie vaated Andrejevi omadega täiesti ühte ei lange, on meil põhjust seda ahastavat appihüüet kuulutada.“⁷⁰

Pettumus ja pessimism vene revolutsiooni suhtes väljenduvad ehk kõige teravamalt manifestilaadses fragmentide sarjas „Aja kaja“⁷¹, kus Tuglas prohvetlikult kirjutab tulevases Nõukogude diktaatorist: „Napoleon tuleb. See pole muidugi mitte Lenin või Trotski, see on vahest mõni seni alles pisike komissarikene Tsarevokokšaiskis, kui ta üldse tuleb Venemaalt. Kuid Lenin ja Trotski on talle teed teinud, nad on tema ristijad Johannesed, kuigi ta neil enestel võimule pääsedes kõigepealt pea maha võtab. Napoleon tuleb, kuid enne seda peab maailmast läbi käima enamluse mürk, peab kogu inimkond visklema ses soetõves, peab purema kõiki rahvaid see batsill, mille teaduslik nimi on *socialismus asiaticus*.“⁷² Tuglasel oli aga ekslikuks osutuv lootus, et kiirelt saabuv ja korda loov napoleonlik diktaator on ka kiire kaduma: „Tulgu ta ruttu, sest siis saab maailm ometi rutemini näha seda uut koiduaega, mis pärast teda tuleb.“⁷³

2.2. Tuglase poliitiline vaimsus pärast Eesti Vabariigi iseseisvumist

Poliitiliselt murranguline periood 1910. aastate lõpul kulmineerub vabadussõja edukalt seljatanud iseseisva riigiga. Eesti ja Venemaa läksid erinevat teed. Paljud ühiskondlikud muutused, mida Tuglas soovis, olid iseseisvas ja demokraatlikus Eestis teostunud. Venemaal aga võis aeg tunduda hoopis tagasi liikuvat.

Toonase haritlaskonna jaoks oli Eesti iseseisvumine ime. Uues rahvusriigis muutus oma olemuselt ka kultuuriharitlase ühiskondlik-intellektuaalne roll. Seda on kirjeldatud nõnda: „Kui varem oli eesti haritlase normaalparadigmaks Vene riigivõimu ja baltisaksa ülemkihtide suhtes opositsiooniline rahvuslus, siis nüüd tuli suhestada end oma riigiga.“⁷⁴ Reaalselt tähendas see stabiilse argielu sisse kujunemist, mis põhjustas ka vaimuelu üldise rahunemise ja etableerumise. Ka seiklushimulisest ja mässumeelsest Tuglasest sai pigem härrasmees Tuglas, kes organiseeris kultuurielu ning kuulus noore riigi eliiti.

⁷⁰ Samas, lk 49

⁷¹ Tuglas, F. 2009, 385–404. „Aja kaja” fragmentide kirjutamise daatumeid ei ole olnud võimalik täpselt dateerida. Vt Jaan Unduski kommentaare tekstile lk 631.

⁷² Samas, lk 392.

⁷³ Samas.

⁷⁴ Karjahärm, T. Sirk, V. 2001. *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn: Argo, lk 240.

Siiski ei jäänud olemata vastuolud võimu ja vaimu vahel. Sümboolselt on seda kokku võetud ka aatemeeste ja majandusmeeste omavahelise vastasseisuna, kus lahkesid kultuuri, ühiskonda ja riiki puudutavad huvid ning ideaalid.⁷⁵ Kui enne oma riigi loomist oli rahvusaade justkui ühendanud kogu eesti rahvusest kõrgklassi (nii majandusliku kui ka kultuurilise), siis omariikluse ajal näis paljudele vaimuharitlelastele, et uus poliitiline ja majanduslik eliit on aadetest kaugenenud ning maad on võtnud hoiakud ja väärtused, mis mõjuvad kultuurielu arengule laastavalt.

Pingeliste olude üheks märgiliseimaks reaktsiooniks oli kirjanike rühmitus Tarapita, mis eksisteeris aastatel 1921–1922 ning mille ajakirja toimetajaks ja keskseks figuuriks Tuglas oli. Mõjukate liikmetena kuulusid Tarapitasse ka Johannes Semper ja Johannes Vares-Barbarus (Barbarus oli kirjanikunimi, mille järgi teda hästi tunti). Kuigi ka Tarapita sees leidsid omad ideoloogilised tiivad, oli rühmituse ühendavaks ideeks vastuseis nõndanimetatud tõusvale kultuurivaenulikkusele, mis kaasnevat tõusikkodanluse laiutamisega.⁷⁶ Nende esimene ajakiri algas lausega: „Millal oleme sisse hingand nii lämmatavad õhku kui nyd – tõusikluse joovastuspäivil.“⁷⁷ Võrreldes mõne teise tarapitalasega (nt suhteliselt käremeelse Vares-Barbarusega), oli Tuglas oma karakteri poolest diskussioonides oponentidega diplomaatilisem ja mõõdukam, pooldades „intelligentset protesti“.⁷⁸ Seda nõudis temalt muidugi ka kõige vastutusrikkam roll ajakirja toimetajana. Samuti on täheldatud Tuglase huvi, et rohkem rõhku pandaks poliitiliste teemade asemel kirjanduslike tekstide avaldamisele.⁷⁹

Lisaks aatelistele vastuoludele oli Tarapita üheks ajendiks ka tol ajal valitsenud kirjanike ja kunstnike majanduslik mahajäämus muust eliidist. Kirjanike riiklike palkade eest võitles südikalt Kirjanike Liit (asutati 1922), mille esimene esimees taas Tuglas oli. Suureks sündmuseks kujunes kultuurkapitali seaduse jõustumine 1925. aastal, mis leevendas oluliselt loovharitlelastega seotud pingeid.⁸⁰

1930. aastatel olid Tuglasel suhted ka nõukogude kultuuridiplomaatiaga, täpsemalt organisatsiooniga VOKS (akronüüm venekeelsest nimest Üleliiduline Välismaaga

⁷⁵ Samas, lk 241.

⁷⁶ Annus, E. 2001, lk 202–203.

⁷⁷ Tarapita. 1921, 1.

⁷⁸ Haug, T. 1983. „Tarapita” ja tarapitalased. *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 17.

⁷⁹ Samas, lk 14.

⁸⁰ Kultuurikapital. Ajalugu. <https://www.kulka.ee/meist/ajalugu>. (Kontrollitud 11.12.19).

Kultuurisidemete Arendamise Organisatsioon (*Всесоюзное общество культурной связи с заграницей*)). Nõukogude ideoloogilises võtmes on seda suhet Eestis uuritud näiteks 1980. aastatel.⁸¹ Ehkki ajaloolane Martinson on püüdnud võimendada Tuglase poliitilisi huve, näib isegi tema toodud allikatest, et tegelikult olid need kirjamehe jaoks konkreetselt ainult kultuurialased. Näiteks põhjust, miks Tuglas Eesti avalikkuses Nõukogude-sõbralikkusega ei esinenud, seletab autor sellega, et ta polnud tahtnud riskida oma kõrgete positsioonidega kodanliku Eesti kultuuriväljal.⁸² Sama põhjendusega seletatakse ka seda, miks VOKS 1930. aastatel avalikult Tuglast Nõukogude-lähedase eesti kirjanikuna ei propageerinud: „Kui 1934. aasta kevadel kavatseti Moskvast VOKS-i väljaandes avaldada teade eesti kultuuritegelaste kohta, kes peavad aktiivselt ühendust NSV Liiduga – nende hulgas ka F. Tuglas –, keelas J. Kljavin [*VOKS-i esindaja Eestis* – R.V.] selle kohe ära. Tundes hästi Eesti olusid, rõhutas J. Kljavin sellega seoses, et nimetatud kultuuritegelaste sidemete avalikuks tegemine tooks neile reaktsiooniliste ringkondade poolt kaela palju ebameeldivusi.“⁸³ Nõukogude-aegne ajaloolane mõistagi ei saanud ega võib-olla ka tahtnud spekuloida selle üle, kas ka Tuglasel ehk endal võis olla teatav vastumeelsus paista välja „Nõukogude Liidu sõbrana“.

On märkimisväärne, et kuigi ka mitmed Eesti haritlased külastasid Nõukogude Liitu 1920. ja 1930. aastatel (sh ka hilisemad pagulased nagu G. Suits ja Artur Adson), ning neil jagus riigi kohta ka häid sõnu,⁸⁴ ei külastanud Tuglas idanaabrit sõdadevahelisel ajajärgul mitte kordagi. Lugenud või vähemalt teadlik pidi ta kahtlemata olema Nõukogude Liidu morbiidset reaalsust kirjeldanud ajakirjandusartiklitest ning ka näiteks Mait Metsanurga (Eduard Hubeli kirjanikunimi) Nõukogudemaa reisikirjast, kus on juttu valitsevast terrorirežiimist, lavastatud poliitilistest protsessidest, Stalini isikukultusest, sotsrealismi primitiivsest olemusest, kirjanduse allutamise poliitikale, sotsiaalsest tellimusest ja kirjanike represseerimisest.⁸⁵ On aga keeruline öelda, mida Tuglas taolisest Nõukogude-kriitilisest kirjandusest arvas.

⁸¹ Martinson, K. 1986. Mõnda Friedebert Tuglase kontaktidest Nõukogude Liiduga 1930-ndail aastail. *Keel ja Kirjandus*, 3 (Friedebert Tuglase 100. sünniaastapäeva erinumber), lk 151-160.

⁸² Samas, lk 152.

⁸³ Samas.

⁸⁴ Karjahärm, T. Sirk, V. 2001, lk 377–379; Kõvamees, A. 2016. Johannes Barbaruse Venemaa – Ühe reisikirja juhtum. *Keel ja Kirjandus*, 2016, 6.

⁸⁵ Karjahärm, T. Sirk, V. 2001, lk 378.

Nagu enamuse eesti vasakpoolse taustaga haritlasi nii suhtus ka Tuglas vabadussõjalaste ehk vapside liikumisse sügava vastumeelsusega. Abikaasa ja vaimse partneri Elo Tuglase päevikust võime lugeda negatiivsest hoiakust seoses 1933. aasta põhiseaduse referendumi tulemustega: „Olen vihane. Mul pole rahu. Käin kodus ringi ja pean minema taas inimeste hulka. Mind ärritavad, need hääletusel antud 420 tuhat häält.“⁸⁶ Huvitava allika on toonud oma monograafias „Hääletu alistumine“ välja ka Magnus Ilmjärv. Nimelt olevat 1933. aastal Tuglas VOKS-i saadikule andnud märku, et eesti kirjanikud peaksid vabadussõjalaste võimule tulekut materiaalseks ja vaimseks pankrotiks ning paljud kirjanikud kavatsevad sellisel juhul Eestist lahkuda.⁸⁷ Antud viite taustal on Tuglase hoiak seotud eeskätt samal aastal aset leidnud natsionaalsotsialistide võimule tulekuga Saksamaal. Meeleolu oli närviline ka mitmetes Eesti vasakpoolsetes haritlasringkondades, kus tõmmati paralleele Saksa natside ja Eesti vapside liikumiste vahel ning välispoliitiliselt võidi hakata Nõukogude Liitu nägema kui peamist oponeerivat jõudu Natsi-Saksamaale. Küllap seetõttu soojendasidki mitmedki kirjanikud idanaabriga kultuuridiplomaatilisi suhteid ning näitasid üles huvi venekeelse kirjanduse vastu, VOKS-i saadiku järgi Tuglas sealhulgas.⁸⁸ Pole aga piisavalt otseseid tõendeid, mis lubaksid väita, et Tuglas suhtus üleüldiselt positiivselt Nõukogude Liidu poliitikasse.

Vastuseis vabadussõjalaste liikumisele ajendas samuti esialgse toetuse Pätsi initsieeritud riigipöördele. Ajakirjast Looming võis lugeda riigipöörde-järgset kirjanike resolutsiooni, mille kirjutamise taga olid Tuglas ja Johannes Vares-Barbarus:⁸⁹ „Eesti Kirjanikkude Liit oma pääkoosolekul 25. märtsil 1934. a tervitab rahuldustundega otsustavaid samme ebaterve riigipoliitilise olukorra lahendamiseks.“ Kirjanikud peavad veel aga oluliseks ka hoiatada ohtude eest, mis võivad ees seista seoses loominguliste vabaduste piiramisega: „Peame selle juures tähtsaks rõhutada loomingulise mõttevabaduse vajadusi sunniviisilise tasalülitamise vastu. Soovime niisuguse rahvusvahelise koostöö jätkuvust, mis meie vaimukultuuri iseseisvust aitaks valvel hoida hädaohtlike sõltuvuste vastu.“⁹⁰

⁸⁶ Tuglas, E. 2017, lk 142.

⁸⁷ Ilmjärv, M. 2010, lk 799.

⁸⁸ Valge, J. 2014. Miksi osa Viorni kirjailijoista siirtyi neuvostohallinnon palvelukseen vuonna 1940? *Historiallinen aikakauskirja*, 3, lk 302.

⁸⁹ Teksti Tuglase ja Vares-Barbaruse autorlusele viitab Jaan Undusk. Vt Tuglas, F. 2009, lk 613.

⁹⁰ Looming, 1934, lk 479.

Vaikiva ajastu süvenedes pidi aga vapsidevastane haritlaskond õige pea Pätsi ambitsioonides pettuma. Põhimõtted, mida vabadussõjalaste liikumise juures kritiseeriti, võeti hiilides ka Pätsi ja Laidoneri režiimi poolt üle – eeskätt autoritaarse võimu printsiip.⁹¹ Vaikiva ajastu mittedemokraatlikud võimumehhanismid ning marurahvuslik retoorika, mis kultuurielugi mõjutas, oli nii Tuglasele kui ka teistele sotsiaaldemokraatliku hoiakuga kirjanikele kahtlemata vastumeelne.⁹²

Üks näide sellest oli haridusministeeriumi plaan luua avalik-õiguslik kultuuritegelaste koda Saksamaa *Reichskulturkammer*'i eeskujul.⁹³ Tuglas oli üks mitmest kultuuritegelasest, kes nägi seda ettevõtmist loominguvabadust piiravana ning võttis selle vastu ka sõna.⁹⁴ Kontrastiks hilisemale nõukogude ajale oli kultuurirahva protest ka tulemuslik ning institutsioon jäi sellisel kujul loomata.⁹⁵ Ühtlasi näis mitmetele kirjandusinimestele mittevajalikuna rahvuslik-patriootilise kirjanduse kultiveerimine. Kuigi rahvuslikkusest peeti lugu, usuti, et vaevalt riigipoolne ideoloogiapõhine tellimus kvaliteetset kunsti ja kirjandust looks. „Nagu on kõik väärtuslik kirjandus rahvuslik, nii on ka iga andeline kirjanik sügavamas mõttes rahvuslik. Sest temas avaldubki rahvusorganismi loov jõud keskendatult,“ on Tuglas kõnelnud.⁹⁶ Viimane tsitaat annab aimu kui kireva kontrasti ja vapustusena võis eesti haritlaskonna vaimsusele mõjuda hilisem Stalini-aegne radikaalselt sunniviisilisem kirjanik- ja kunstnikkonna aheldamine riigi teenistusse läbi ideoloogiliste tellimustööde.

⁹¹ Tuglas, F. 2009, lk 613-614.

⁹² Samas.

⁹³ Karjahärm, T. Sirk, V. 2001, lk 295.

⁹⁴ Samas.

⁹⁵ Küll aga viidi läbi Eesti Kultuurkapitali Kirjanduse Sihtkapitali esinduskogu reform, millega vähendati selles kirjanduslik-kultuuriliste organisatsioonide esindatust. Vt Karjahärm, T. Sirk, V. 2001, lk 295.

⁹⁶ Tuglas, F. 2009, lk 366.

III Tuglas Loomingu toimetuse eesotsas

3.1. Tuglase saamine Loomingu vastutavaks toimetajaks

„Looming“ algab oma uut poolaastat hoopis teises olukorras kui lõpetas eelmise. Sest vahepeal on toimunud murrang, millega ei või midagi võrrelda kogu meie senises ajaloos.“ (1940. aasta augustikuu Loomingu juhtkiri).⁹⁷

1940. aasta suvel allutati nõukogude võimu poolt ka kogu eesti ajakirjandus. Osa perioodikaväljaandeid läbis ka nimemuutuse. Näiteks 1937. aastal ilmuma hakanud kultuuriajakirjast Varamu, mis loodi Propagandatalituse algatusel tasakaalustamaks pigem vasakpoolset Loomingut, sai 1940. aasta suvel ajakiri Viisnurk.⁹⁸ Looming oli ainus kultuuriajakiri, mis säilitas oma nime. See võib oletatavasti olla põhjendatud tõsiasjaga, et viimased 10 aastat oli seda juhtinud uue rahvavalitsuse haridusminister Johannes Semper, kelle käe all, nagu juba mainitud, oli ajakiri varemgi vasakpoolse vaimsusega. Küllap oleks ka Loomingu väline ümbermõtestamine ja -kujundamine edastanud ebasobiliku signaali, et vana võimu ajal oli nüüdne minister ning eesrindlik kultuuritegelane kodanlikku ajakirja eest vedanud.

1940. aasta suvel sai Loomingu vastutavaks toimetajaks pärast Semperi lahkumist Friedebert Tuglas. Loomingu asutaja ja endise peatoimetaja otsene tegevus kultuuriajakirja toimetuse juures algas tegelikult juba paar kuud varem, kui ta 17. märtsil koos Jüri Parijõe ja Juhan Sütistega Kirjanike Liidu koosolekul Loomingu toimkonda valiti.⁹⁹ Nigol Andresen on nõukogudeaegses Tuglase monograafias kirjeldanud muutusi tema elus järgmiselt: „1940. aasta juunipööre tõi niihästi kiireid kui ka aeganõudvaid ülesandeid. Kogu jõu nõudis „Loomingu“ toimetamine, mis jäi Tuglase õlule, kui J. Semper oli toimetaja kohalt läinud haridusministriks.“¹⁰⁰

Täpne kuupäev, mil Tuglas pärast juunipööret vastutavaks toimetajaks sai, on ebaselge. Eluloolistes märkmetes kirjutab ta täpset päeva nimetamata, et tema Loomingu toimetajaks

⁹⁷ Looming, 1940, lk 561.

⁹⁸ Raukas, A. (peatoim.). 2003. *EE: Eesti Entsüklopeedia 12*. 2003. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 650, 664.

⁹⁹ Päewaleht. 18. märts, 1940, lk 6.

¹⁰⁰ Andresen, N. 1968. *Friedebert Tuglas. Lühimonograafia*. Tallinn: Eesti Raamat.

valimine leidis aset juuli keskel.¹⁰¹ Esimene kirjalik allikas selle kohta on 10. juulist, kui kaastöölistele saadeti välja vastav teadaanne koos uute toimetajate nimedega: Friedebert Tuglas, August Alle, Jüri Parijõgi ja Juhan Sütiste (Loomingu toimetajaskond oli seega jäänud põhimõtteliselt samaks).¹⁰² Üks Tuglast tegevtoimetajana kinnitav määrus, millel on ka võimuorganite allkirjad Siseministeeriumi politseitalitusest, pärineb alles 30. augustist.¹⁰³

Kuigi Johannes Semperi lahkumine ministriametile võis olla ootamatu, ei olnud tõenäoliselt midagi üllatuslikku selles, et tema järel asus Loomingu toimetamise eest vastutama just Tuglas. Ta oli mainekas, sama tööd varemgi teinud, sel hetkel poliitiliselt korrektse taustaga ning kuulus juba ka Loomingu toimetusse.

Küll aga on 1940. aasta suve kontekstis relevantne küsida, millisel viisil ja meelel asus Tuglas toimetaja kohale. Puudub päris selge vastus. Ta oli Loomingu asutaja ning selle vastutav toimetaja ajakirja algusaastatel 1923–1926. Ajakirja toimimisel hoidis Tuglas mõistagi ka hiljem hoolega silma peal. Väljaandega oli tal emotsionaalne side kindlasti olemas ning võimalus taas selle etteotsa naasta, võis paista atraktiivse šansina. Võib-olla oleks Tuglasel olnud võimalik ka Loomingus töötamisest keelduda, põhjendades seda viletsa tervisega. Ta oli aasta varem loobunud Eesti Kirjanduse Seltsi esimehe kohast just nimelt tervislikel põhjustel.¹⁰⁴

On keeruline öelda, kuivõrd aimas Tuglas juba 1940. aasta juulikuus ette radikaalselt muutuvaid kultuurielu tingimusi. Osa haritlaskonnast võis sel ajal veel olla suhteliselt optimistlik ning arvata siiralt, et Eestil on võimalik jääda formaalselt iseseisvaks ning säilitada vähemalt osaliseltki demokraatlikud põhimõtted ning (kultuurikontekstis) ka sõnavabadus.

Ühe kõige võimalikuma ja suurema selgitusjõuga põhjendusena võib välja tuua, et Tuglas nõustus Loomingu vastutav toimetaja olema pragmaatilise sihiga, hoidmaks südamelähedase ajakirja eesotsast ära kultuurivaenulikke staliniste. Kui ta oleks oma sotsiaaldemokraatlikele põhimõtetele kindlaks jäänud ja seeläbi suhted võimudega ära

¹⁰¹ Friedebert Tuglas. Eluloolisi märkmeid I. 1996, lk 95.

¹⁰² Loomingu materjalid. KM EKLA, F245: 195: 2, 13.

¹⁰³ F. Tuglase "Loomingu" vastutavaks toimetajaks kinnitamise seade. KM EKLA, F245: 196: 7.

¹⁰⁴ Ojasaar, K. 2011. „Eesti Kirjanduse Seltsi hiilgus ja varemed“. *Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest*. (Koost. A. Kõvamees ja P. Viires). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 50.

rikkunud, poleks temast Loomingu vastutavat toimetajat arvatavasti ka saanud. Seda põhjust on samuti seostatud juunikommunistide motiivina.¹⁰⁵ Taolise ajendiga tegutsemist võiks pidada „pehmeks kollaboratsioonismiks“. Tasub aga välja tuua, et „halvema ära hoidmise“ motiivi on ka asjakohaselt kritiseeritud kui tagantjärele tarkust, millega on püütud õigustada hilisemal ajajärgul juunikommunistide kollaboratsioonismi.¹⁰⁶ Ei ole aga teada, nagu oleks Tuglas ise konkreetselt mõnest motiivist enda puhul kõnelnud.

3.2. Uus nõukogulik keskkond

Samas teadaandes, kus informeeritakse Loomingu kaastöölisi uutest toimetajatest, kirjeldatakse muuhulgas ka uut poliitilist olukorda ning sellega kaasnevaid muutunud ootusi ajakirja tulevase sisu suhtes: „Haridus, kirjandus ja kunstid rahva kätte ning rahva teenistusse – see on üks olulisemaid põhimõtteid uue valitsuse töökavas. Sama põhimõte on määravaks aluseks ka meie kirjanduses ja muus kunstilises loomingu. Kirjanikkonna häälekandja „Loomingu“ ülesandeks on kogu oma jõu ja oskusega selleks kaasa töötada. „Loomingu“ järgmine number ilmub augustikuu teisel poolel. Tahame loota, et ajakirja senised ja uued kaastöölised täies ulatuses avardunud olukorda kasutavad ja veel intensiivsemalt oma vaba kultuuriviljeleja ülesandeid täidavad. See on meie kohus üldisel energiakoondamise ja elu uuestikujundamise ajajärgu.“¹⁰⁷

Esimene Nõukogude aja Looming ilmuski 24. augustil.¹⁰⁸ Tegemist oli toona segase ajajärguga, mil polnud veel päris arusaadav, mis täpselt on lubatud ja mis mitte. Daniel Palgi mälestustes illustreerib seda hästi Paul Ariste tsitaat, mille ta lausus kommenteerimaks juhtkirja kavandit ajakirjale Eesti Kirjandus: „Olen üldiselt nõus saadetud kavaga. Arvan ainult, et peaks natukene rõhutama asjaolu, et meil tuleb hakata töötama täiesti uues olukorras, sest seda vist nõutakse ning see oleks ehk meie endi seisukohalt ka vajaline.“¹⁰⁹

Kui 1940. aasta juulikuus võis veel Tuglas teatavas optimistlikus vaimsuses Loomingu toimetusega liituda, siis esimese ajakirja ilmumisajaks pidid olema ka tema jaoks selginenud uue poliitilise reaalsuse olemus ja reeglid. Uus Stalini-aegne tsensuur ja

¹⁰⁵ Valge, J. 2014, lk 22–23.

¹⁰⁶ Samas.

¹⁰⁷ Loomingu materjalid. KM EKLA, F245: 195: 2, 13.

¹⁰⁸ Looming, 1940, lk 680.

¹⁰⁹ Palgi, D. 2010. *Murduvas maailmas. I–III: mälestusi*. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, lk 176.

kultuuripoliitika kehtestas perioodikale ja avaldatavale kirjandusele nõuded, millistega eesti kirjanikkond polnud varem kokku puutunud.

Tsensuurist rääkimine oli Nõukogude Liidus tabu. Seda eriti Stalini ajal, mistõttu võib erakirjavahetuses leiduvaid vihjeid riigi poolt täide viidud kirjanduse „kontrollimisele“ pidada ka teatavat tüüpi „pehmeks vastuhakuks“. Taolisi vihjeid võib Tuglase säilinud kirjavahetusest ka leida. Läkituses Artur Adsonile on ta kirjutanud: „Lugu on nimelt nii, et veebruari nr. on juba täitsa valmis, kuid ei või veel ilmuda.“¹¹⁰ Samuti on ta ka kirjastanud Eduard Hubelile 15. septembril avaldanud lootust, et viimase tekste on küll võimalik avaldada, kuid on samuti lisanud: „Mõne ideoloogilisema artikli pean vahest küll autoriteetsemasse kohta läbivaatamiseks andma, kuid vaevalt on see suureks takistuseks.“¹¹¹

Sisemiselt võis olla ka haavav Soome kolleegi palvele 20. septembril 1940 saadetud näiliselt argine ja viisakas vastus, et Eesti kirjanikel on nõukogude võimu all keelatud välismaistele ajakirjadele kaastööde saatmine.¹¹²

3.3. Sovetiseeritud Looming

Kokku ilmus esimese okupatsiooniaasta jooksul kümme Loomingu numbrit. Lõppjärgus oli ka 11. number, mis jäi aga alanud sõjategevuse tõttu 1941. aasta suvel ilmunud.¹¹³ Friedebert Tuglaselt ilmus aasta jooksul Loomingus vaid kaks originaalteksti, millest üks oli arvustuslik kommentaar kalmõki eesposele „Džangar“¹¹⁴ ning teine memuaarid 1905. aasta revolutsioonilisest tegevusest.¹¹⁵ Lähema vaatluse alla tulevad järgnevalt käsitletava ajajärgu esimene (1940. aasta august) ning viimane (1941. aasta mai-juuni) Loomingu number.

Augustikuu Loomingus hakkab esmalt silma selge idapoolne orienteeritus – seda nii sotsialismi temaatika kui ka venekeelse kultuuri mõttes. Tegemist on sissejuhatusega tulevasele sotsrealismi juurutamisele kultuuriellu. 13 tekstist (välja arvatud arvustused),

¹¹⁰ Adson, A. Tuglas, F. 2011, lk 566.

¹¹¹ Tuglase kiri Hubelile. KM EKLA, F0: 240: 1, 114/182 (koopia).

¹¹² Tuglase kiri Kaasinenile. KM EKLA, F 245: 260: 3, 1.

¹¹³ Loomingu juulinumbri korrektuurpoognad. Käsikiri Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakonnas F. Tuglase kogus, UTKK KK 40.

¹¹⁴ Looming, 1940, lk 783.

¹¹⁵ Samas, lk 593.

mis esimeses Loomingu numbris ilmuvad, kuuluvad 7 luule kategooriasse. Kuigi seda võib ka juhusena vaadata, oleks üheks huvitavaks hüpoteesiks see, et juunipöörde järgses Loomingus eelistas toimetust justnimelt luulet, kuna oma abstraktsema olemuse ja laiema tõlgendusvälja tõttu oli seda keerulisem ideoloogiliselt ebakorrektselt tembeldata. Mingil määral kinnitab seda ka asjaolu, et 1941. aasta alguseks sattus eesti luule poliitilise kriitika objektiks. 22. veebruari Rahva Häälest võib lugeda järgmist: „Peab tähendama, et pärast 21. juunit ilmunud luule on suures osas revolutsioonilise aine profaneerimine. [...] Võib väga hästi kasutada ka isiklikku laadi ja erapooletuid teemasid, nagu loodus, armastus jne. Nõue on vaid, et nad oleksid kirjandusliku kvalifikatsiooniga ega poleks vasturääkivuses sotsialistliku korraga.“¹¹⁶

Esimeses Loomingu numbris ilmus ka kolm artiklit, millest kaks puudutasid Stalini-aegseid vene klassikuid Majakovskit ja Gorkit ning kolmas kohalikku klassiku staatusesse tõusnud Tammsaaret. Samuti olid kolm ilmunud proosateksti kirjutanud Vares-Barbarus, A. Jakobson ja Tuglas ise. Tuglase loomingut esindasid juba ülevalpool mainitud mälestused 1905. aasta revolutsioonist, mis temaatika poolest sobitusid hästi esimesse riigipöördejärgsesse numbrisse.¹¹⁷

Loomingu sisu hindamine on võimalik vaid võrdlevas plaanis. Kõrvutades seda näiteks vormiliselt analoogse kultuuriajakirjaga Viisnurk, mille esmane number ilmus samal kuul,¹¹⁸ võib Loomingu puhul selgelt näha kultuurikesksemat vaimsust, mis on vabam marksistlikest „tekstikatsetustest“ ja jämedast kommunistlikust propagandast.

Märgiline on see, et esimese Viisnurga numbri algusest leiab koguni kaheksa lehekülge poliitilisi deklaratsioone ja poliitikute pöördumisi kultuurirahva poole. Augustikuu Loomingu algusest leiab ainult juba varem mainitud poolteise lehekülje pikkuse toimetusepoolse avalduse nõukogude võimu toetuseks, mis oli ühtlasi ka lugejatele ja kaastöölistele suunatud möödapääsmatu teadaanne ajakirja edasisest kursist. Näib, et

¹¹⁶ Rahva Hääle nr 45, 22. veebruar 1941. Lõigend Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakonnas F. Tuglase kogus, nr 66. UTKK L 11/A7, lk 66.

¹¹⁷ Siinkohal peaks ka märkima, et 1905. aasta temaatika sattumine esimesse nõukogudelikku numbrisse võis olla puhtjuhuslik, kuna parasjagu olidki Loomingu kaante vahel ilmunas Tuglase mälestused. Veel Eesti Vabariigi ajal ilmunud maikuu numbris olid mälestused enne revolutsiooni pooleli jäänud.

¹¹⁸ Viisnurk, 1940, 1.

ajakiri Viisnurk, mis juba Varamu nime all oli loodud kui võimu-(Pätsi-)truu häälekandja, rakendati uue režiimi poolt sama funktsiooni täitma.

Näideteks puhtalt poliitilistest tekstidest, mis Viisnurga esimeses numbris ilmusid, on Max Laossoni artikkel „Sirbi ja vasara tähe all“, Selma Telmani „Mälestusi Viktor Kingissepast“ ja Karl Taevi artikkel „Vulgariseeritud marksism kirjandusteaduses“. Halenaljakat kontrasti Viisnurga ja Loomingu vahel peegeldab ehk ka Gorki või Gorki-teemaliste tekstide osakaal. Kui esimeses Loomingus ilmus vaid üks Gorkit puudutav artikkel, siis esimesest Viisnurgast leiab suisa kolm suure vene realisti ja „Stalini sõbra“ enda teksti. Omamoodi sümboolne on ka see, et erinevalt Loomingust olid Viisnurga esimese numbriga avalehtedel ka portreefotod Leninist ja Stalinist.

1941. aasta viimane Loomingu väljaanne oli mai- ja juunikuu ühisnumber, mistõttu oli see ka märgatavalt mahukam.¹¹⁹ Selles numbris ilmus kokku 12 luuletust, 5 proosateksti ja 4 artiklit (lisaks ka arvustused). Ei saa öelda, nagu oleks Looming aja jooksul rohkem sovetiseerunud, pigem isegi vähem. Ainus selgelt propagandistlik loometekst, mis selles numbris ilmus, oli Johannes Lauristini mälestused Eesti Vabariigi aegsest vangipõlvest. Peidetult mõjub ka alles ajakirja lõppu paigutatud 2-leheküljeline üleskutse juunipöörde esimese aastapäeva tähistamiseks. Artiklid ja proosa, mis puudutavad „punast“ temaatikat, on küll poliitilise alatooniga, kuid sellegipoolest ideoloogiliselt suhteliselt tagasihoidlikud ning n-ö Nõukogude Liidu kauged. Nendeks on näiteks Peeter Tarveli artikkel Pariisi kommuunist, Jaan Roosi artikkel 1905. aasta revolutsiooni järgsest eesti pilkekirjandusest ning proosast Aadu Hindi novell „23. juuli 1932. a“ ja Edgar Valter Saksa katkend romaanist „Kui Toompeal kohut peeti“. Luule puhul on taas tegemist laia tõlgendamisruumi pakkuvate tekstidega, mille puhul on keeruline nõukogulikest huvidest rääkida. Luuletusi ilmus muuhulgas ka Henrik Visnapuult ja Karl Edurard Söödilt. Pühaku staatuses Gorki asemel on hoopis Ants Orase tõlgitud read inglise 19. sajandi romantikult Byronilt. Tuglaselt ilmub selles numbris tõlge vene kirjanike Ilfi ja Petrovi reisikirjast „Ühekordne Ameerika“.

Mai- ja juunikuu Viisnurk on taas võrdlusplaanis Loomingust oluliselt ideoloogilisem.¹²⁰ Ehkki Lenini ja Stalini portreid ega poliitikute tervitusi enam esilehtedelt ei leia, algab

¹¹⁹ Looming, 1941, 5–6.

¹²⁰ Viisnurk, 1941, 5–6.

number siiski Vares-Barbaruse tervelt 10-leheküljelise ülistava artikliga „1940. a (21/VI) pööre ja eesti kirjanduse perspektiivid“, mis märgib niisamuti nagu Loomingu sama kuu numbril lõpus olnud tekst juunipöörde aastapäeva. Sotsrealismi teooria alastest tekstidest esineb Leo Soonpää kõne „Formalistist“ ja M. Naumova artikkel „Praktika osa tunnetuses“. Erinevalt Loomingust on ajakirja lõpus ka lühikesed tsitaadi-vormis kultuuripoliitilised üleskutsed J. Vareselt ja Lidia Toomilt. Kui romantikutest oli Loomingus esindatud inglase Byron, siis Viisnurgas on kaks artiklit ja kolm tõlketeksti justkui vastukaaluks venelaselt Lermontovilt, keda teiste seas on tõlkinud ka Marie Under.

Siiski ei saa väita, et Loomingus ei ilmunud kümne numbril sees üldse nõukogulikku puhtpoliitilist propagandat. Leidub artikleid nagu H. Kruusi „Järjekordne suursamm stalinliku Konstitutsiooni teostamisel“, M. Laossoni „ÜK(b)P ajaloo lühikursuse ilmumise puhul“ ja T. Rokotovi „Leninismi ülemaailmne tunnustamine“.¹²¹

Kuna on keeruline leida ühte kriteeriumit, mille järgi saaks määratleda kirjutiste nõukogulikku poliitilisust, sest iga selleaegne tekst pidi vähemalt formaalselt sisaldama mõnda marksismi-ideoloogilist elementi, ei saa ka Loomingust ja Viisnurgast valida välja „kõiki“ poliitilisi tekste kvantitatiivselt võrdluseks. Igasugune valik oleks tinglik ja subjektiivne. Sellegipoolest on tähelepanndav, et kõige selgemalt ja sihilikumalt väljendavad üldises plaanis nõukogulikku poliitilist mõtet juhtkirjad ning artiklid. Seetõttu näib kõige otstarbekam võrrelda Loomingus ja Viisnurgas ilmunud juhtkirjade ja artiklite koguarvu tõestamiseks, et Looming oli vähem propagandistlik. 10 numbril (august, 1940 kuni juuni, 1941) sees ilmus Loomingus 48 artiklit ja juhtkirja, samas hulgas Viisnurgas lausa 88. Olgu märgitud lisaks, et Loomingu ja Viisnurga maht ei erinenud märgataval määral, Looming oli isegi mahukam. Esimesel Nõukogude aastal ilmus Loomingut kokku 1297 lehekülge ning Viisnurka 1080 lehekülge.

On raske öelda, kui täpselt olid Loomingu sisu ja vorm poliitiliselt kindlaks määratud ja kui palju oli toimetamisel paindumisruumi. Kindlasti oli sihilik see, et Viisnurk pidigi olema ideoloogilisem ajakiri. Küll aga on usutav, et Loomingu võrdlemisi soliidsema ja ühtlasi ka vähem sovetlikuma vaimuse tingis Tuglase roll vastutava toimetajana. Kui ta oleks soovinud Loomingust Viisnurka teha, mis kindlasti oleks teda poliitilises plaanis paremasse valgusesse tõstnud, ei oleks tal väga tõenäoliselt probleeme esinenud. See,

¹²¹ Looming, 1940, lk 797; 1013; 1085.

milline Looming oli, võiks tõestada iseeneses ka Tuglase leiget suhtumist uue võimu ideoloogilistesse püüdlustesse. Paralleele saab siinkohal tõmmata ka ligikaudu 20 aastat varasema Tarapita ajakirjaga, mida Tuglas samuti toimetas. Ehkki „intelligentsest protestist“ 1940. ja 1941. aasta kontekstis küllap rääkida ei saa, on ka 1940. ja 1941. aasta Loomingu puhul täheldatav soov keskenduda poliitika asemel kirjandusele. Loomingu suhtelist soliidisust on tõdetud ka „Eesti ajaloo“ VI köites.¹²² On keeruline kujutada ette, et Looming oleks kellegi teise käe all võinud või saanud olla vähem sovetiseeritud.

3.4. Tuglase meeleolu esimesel nõukogude aastal

„Kahjuks pean omalt poolt märkima, et juba algusest peale tundsin mingit võõristamist nende poolt, kes siitpeale meie kirjanduslikku elu ja kirjanduslikku tegevust juhtisid. See paisus aastast aastasse, kuni saavutas järgmisel kümnendil kulminatsiooni.“¹²³ Nõnda kirjutas Tuglas alles 1968. aastal seoses oma novelliga „Viimne tervitus“, mille avaldamine võttis poliitiliste tingimuste tõttu aega tervelt 16 aastat (1941–1957).¹²⁴ Tuglas ei puudutanud oma hilisemas elujärgus kuigi palju 1940. ja 1941. aastat ning seetõttu on ka tegemist olgugi et võrdlemisi pehme, aga siiski erandliku ja märkimisväärse kriitikaga vanemas eas pigem tagasihoidliku ning diskreetse mehe poolt. Ühtpidi oli Stalini ajal kogetud hirmuõhkkond ning vaba eneseväljenduse tasalülitamine teinud selleks ajaks oma töö, teisalt ei kartnud vana mees enam nõnda oma hilises eas öelda.

Tuglase 1940. ja 1941. aasta privaatsfääri puudutavad allikad kirjeldavad kaudselt raskeid läbielamisi, mida kirjamees koges. Isiklikus kirjavahetuses – selles, mis on tänaseni säilinud – on Tuglas andnud märku stressist, mis teda sel ajal vaevas. Abikaasa Elole saatis ta 14. juulil, 1940 järgnevad read: „Küll on kurb ja halb siin [*Tartus* – R.V.] olla! Kohutav kuumus, ööd ja päevad, nii et meiegi korter on tuline ja töötegemine äärmiselt raske. [---] See kõik on muu nukruse lisaks, mida siin õhk nii täis on, et raske hingata. Hambadki valutavad ja elan peamiselt püramidonist. [---] Aga ära võta seda liiga tõsiselt. Küllap elame edasi ja on päris lõbusaidki päevi.“¹²⁵

¹²² *Eesti ajalugu VI köide*, lk 179.

¹²³ Looming, 1968, lk 1557.

¹²⁴ Eelmäe, A. 2012, lk 27.

¹²⁵ Tuglas, E.; Tuglas, F. 2001, lk 663–664.

Vaimsalt pingelise ajajärgu tegi veelgi kurnavamaks asjaolu, et Tuglase tervis oli vilets. 1940. aastal viitab väga halvale tervislikule seisundile ja vaimsele kitsikusele tõenäoliselt detsembris¹²⁶ saadetud kiri Eduard Hubelile, milles Tuglas pärib kaastööde kohta: „Laman haigena voodis, nagu lamasin ka suurema osa novembri kuust. Olen püüdnud ikka „Loomingut“ edasi toimetada, kuigi see viletsalt läheb. Eriti raske on mul detsembri numbriga. Ütlesid, et sul novell pidi pooleli olema – küll oleks seda nüüd vaja! Samuti artikleid ja igasugust muudki materjali. Aega oleks veel vähemalt kümme päeva. Igatahes teata mulle, kas ja mida võin loota. Seisukord ei ole hea.“¹²⁷

Emotsionaalselt kujunes arvatavasti raskeimaks aeg, mil inimesi tema lähiümbruskonnast asutakse vägivaldselt represseerima. Arreteerimised ning küüditamine tabasid ka Elo kõige lähedasemaid sugulasi. Nii tema õde kui ka vend kuulusid vabariigiaegsesse majanduslikku ja poliitilisse kõrgklassi, kes sotsiaalse kuuluvuse tõttu langesid ühiskonnas ühtedena esimestest nõukogude terrori ohvriteks. Elolale väga lähedase õe Selma Kurvitsa mees Peeter Kurvits oli kunagine Pikalaenupanga president, Krediidipanga juhatuse esimees ja Jaan Tõnissoni viimase valitsuse majandusminister. Kogu nende perekond küüditati 1941. aastal Lebjažesse Kirovi oblastis.¹²⁸ Elo vend Aleksander Oinas ja tema naine Alma Ostra-Oinas olid mõlemad sotsiaaldemokraatliku taustaga silmapaistvad poliitikud. Eesti Vabariigi esimene riigikontrolör, mitme valitsuse minister ja Riigikogu liige Aleksander Oinas vangistati 1941. aastal ning suri juba 1942. aastal Ussolje vangilaagris toonases Molotovi, praeguses Permi oblastis. Omaaegne feminist ja ajutise Maanõukogu, Asutava Kogu ja korduv Riigikogu liige Alma Ostra-Oinas vahistati küll juba 1940. aastal, kuid pääses siis imekombel vabadusse. Lõplikult vangistati ta 1944. aastal ning pärast 5-aastast vanglakaristust saadeti asumisele Intasse, kus ta ka suri.¹²⁹ Loomulikult tabasid repressioonid veel mitmeid teisigi Tuglase lähedasse suhtlusringkonda kuulunud isikuid.

Pole teada, kas ja kuidas püüdsid Tuglased lähikondlastest represseerituid 1941. aastal päästa.¹³⁰ Võimalik, et eksisteeris naiivseks kujunenud lootus, et suure kirjamehe sõna tema ühiskondliku ja kultuurilise positsiooni tõttu on kaalukam kui tavainimese oma.

¹²⁶ Originaalkirjale on märgitud ekslikult augustikuu.

¹²⁷ Tuglase kiri Hubelile. KM EKLA, F0, 240: 1, 116/184 (koopia).

¹²⁸ Tuglas, E. 2009, lk 6.

¹²⁹ Samas, lk 7.

¹³⁰ Hästi on teada Elo Tuglase vapper „päästeoperatsioon“, mis pärineb paar aastat hilisemast ajast. 1946. aastal läks ta Siberisse järele oma õetüttele ning tõi ta Eestisse, kus viimane sai viibida vaid kuni 1949. aastani, mil ta tapiga tagasiviimist vältides tagasi Siberisse põgenes. Vt Tuglas, E. 2009, lk 244.

Võimukaugete inimeste seas oli taoline mõte küllap levinum. Näiteks on teada intsident, kus pärast fotograaf Carl Sarapi aresteerimist, kellega Tuglas oli 1940. aasta suvel võtnud ette ühise pildistamisreisi, pöördus Tuglase poole viimase tädi, paludes abi alusetult kinni võetud õepoja vabastamiseks.¹³¹ Teadaolevalt ei vastanud Tuglas Sarapi tädi kirjale.

Õigluse olematus ning võimetustunne selle suhtes midagi ette võtta, pidi jätma traagilise jälje. Veelgi enam süvendas see hirmu, et igaüks võib olla järgmine terroriohver. Pärast Stalini surma pihib Elo oma päevikus: „Ei suuda ikka veel harjuda mõttega, et pole enam pahimat karta. Sedavõrd on ohtlikkuse tunne alateadvusse imbunud.“¹³²

3.5. Tuglase-kriitilised autorid

See, mis hägustab pilti Tuglase kultuurisõbralikest motiividest ning teeb tema kontseptualiseerimise keerulisemaks, on mõnede kaasaegsete kriitilised kommentaarid, mis süüdistavad kirjandustegelast lipitsemises ja tõsiusklikus kommunismimeelsuses. Kaks Tuglase kriitikut, kellel lähemalt peatuda, olid Jaan Roos ja Daniel Palgi.

Roosi päevikukirjutised, kus ta Tuglast analüüsib, pärinevad märksa hilisemast ajajärgust, 1948–1949, ent puudutavad sisuliselt ka varasemaid aastaid, andes Tuglase suhtes perspektiivi, mida võisid ühtlasi jagada ka teised inimesed peale tema.¹³³ Oluline on ka meeles pidada, et Roosi seisukohad põhinevad tihtilugu kuulujuttudel, mitte tõendatud allikatel. Näiteks kirjutab ta, et Tuglast olevat väga häirinud 1942. aasta Marie Underi Nõukogude-vastane luuletus „Kes?“, nimetamata, kes konkreetselt tunnistas Tuglase häiritust.¹³⁴ Võiks öelda, et Roos võttis Tuglase motiivid ning karakteri kokku sõnadega „Ka on ta säärane, et kui temal on hea, siis mingi kasvõi kogu maailm hukka.“¹³⁵ Nähtavasti ärritas Roosi igasugunegi koostöö nõukogude võimuga, olenemata sellest kes ja mis motiividel seda praktiseeris. Samas tasub meenutada, et ka Roos ise avaldas nõukoguliku ideoloogia alatooniga tekste 1941. aasta Loomingus.¹³⁶

Kirjandusteadlase Daniel Palgi suhtumislaad oli sarnane. Tema puutus Tuglasega kokku ajakirja Eesti Kirjandus toimetuses ja ka Eesti Kirjanduse Seltsis, millest mõlemad olid

¹³¹ Asmer, V. 2008. Carl Sarapi kaheksa kirja Friedebert Tuglasele. *Tuna*, 4, lk 109-118.

¹³² Tuglas, E. 2009, lk 154.

¹³³ Roos, J. 2001. *Läbi punase öö III*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

¹³⁴ Samas, lk 58–59.

¹³⁵ Samas, lk 58.

¹³⁶ Vt ptk „Sovetiseeritud Looming“.

sunnitud oma tegevuse 1940. aastal lõpetama. Seoses EKS-i sulgemisega kirjeldas Palgi Tuglast nii: „Vana esimees F. Tuglas oli skeptiline. Tal oli suur usk Nõukogude Liidu võimusse ja ta pidas kõike ajalooliseks pöördeks, millest ei ole tagasipöördumist.“¹³⁷ Veel võib leida Palgi mälestustest, et Tuglas öelnud „umbes“ järgmist: „Eesti läheb lõplikult üle nõukogude korrale. Kirjastused hakkavad töötama nii nagu Venes. Kultuuriasutusi vahest tuleb, kuid nendeks ei jää vanad. Eesti Kirjanduse Seltsil ei ole kohta uues korras. Ja sellel pole ka mõtet. Varandused, mis EKS-il olid, on riigistatud ja lähevad üle uutele kirjastustele.“¹³⁸

Tuglase ja Palgi karakterite vahel oli kahtlemata kontrast ning konfliktid ja hilisemad teravad hinnangud saidki olla kerged tekkima. Ehkki näib, et mõlemad mehed soovisid sisimas seista hea eesti kultuuri eest, tingis vägivaldne ja pingeline õhkkond olukorra, kus ei olnud võimalik normaalselt koordineerida, hoolimata erinevustest, mingit koostööd selle tarvis.

Palgi suhtumise ja rahvusliku vaimsuse võtab hästi kokku tema tsitaat „Ole see, kes sa oled, ja ära kaapa teiste kintsu. Kui sind tapetakse, tapetagu, viiakse Siberisse, viidagu.“¹³⁹ Omal moel on see piltlikult vastandiks Tuglase tuntuks ütlusele „Meie vaim võib olla vahva, kuid keha on alati arg,“ mis pärineb lühiajaliselt Toompea vangis oldud ajast.¹⁴⁰

Palgi kommentaarid näivad siiski kinnitavat Tuglase pragmaatilist iseloomu, mis oli lihtsalt ettevaatlik, diplomaatiline ning kandus tihtilugu põhimõttest „päästa seda, mis päästa annab“. On võimalik, et ka EKS-i puhul oli tegemist puhtpraktilise sammuga – hoiduda konfliktist, anda see käest ära, ning loota, et seeläbi kasvab tõenäosus säästa mõni teine vabariigiaegne kultuuriasutus. Raske oli ette näha, et sulgemised saavad olema niivõrd massilised. Eluloolistes märkmetes mainib Tuglas, et soovis EKS-ile jalgu uuesti alla saada vahetult pärast seda, kui Punaarmee oli 1941. aastal Eestist lahkunud.¹⁴¹

Tagantjärele ei saa aga ka täielikult eitada, nagu ei oleks Tuglas oma au arvelt kindlustanud enesealalhoidu, mida paljud võisid häbiväärseks pidada. Samas on raske seda ka talle ette heita. Olgugi et tema ja mõne teise kirjamehe nõukogude võimu kiitvaid tekste on peetud

¹³⁷ Palgi, D. 2010, lk 233.

¹³⁸ Samas, lk 234.

¹³⁹ Samas, lk 233

¹⁴⁰ Tuglas, F. 2011, lk 296.

¹⁴¹ Friedebert Tuglas. Eluloolisi märkmeid I. 1996, lk 104.

naeruväärsuseni liialdatuteks, ¹⁴² on nendes olemas potentsiaal mitmesugusteks tõlgendusteks.

¹⁴² Eelmäe, A. 2012, lk 16–17.

IV Esimese nõukogude aasta järelm Tuglase elus

22. juunil 1941 kuulis Tuglas raadiost, et on alanud sõda Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel.¹⁴³ Töö Loomingus pidi pooleli jääma. Järgmine number ilmus alles 1945. aasta jaanuaris pärast Nõukogude režiimi taaskehtestamist.

1941. aasta suvel nägi Tuglas terrorit, sõjakoledusi ja hävingut oma silmaga. See andis tema loomingulisele karjäärile raske löögi. Jaan Undusk on kirjutanud: „Esimene maailmasõda viis Tuglase maailmavaatelisse kriisi, kuid võimendas loomingulisi otsinguid, mis osutusid viljakaiks. Seda sama kriisi Teise maailmasõja päevil polnud Tuglasel enam jõudu üle elada ning see murdis ta kirjanikuna.“¹⁴⁴ Esimest korda elus seisis ta silmitsi sellise sõjaga, mis oli pühkinud üle ta omaenese isiku, rahva ja kodu, see oli olnud midagi nii jubedat, mis ilukirjanduse üldse välistas.¹⁴⁵

Ka esimesel nõukogude aastal kogetu oli osutunud Tuglase jaoks liiga rängaks. Isegi kui tema hinges võis 1940. aasta suvel olla optimismikiir uue võimukorra suhtes, siis oli see hiljemalt koos juuniküüditamisega kustunud. Selgeim ning kõige ümberlükkamatum kinnitus Tuglase vastumeelsusest nõukogude režiimi oli kaks korda tehtud valik mitte viibida Stalini võimu all Nõukogude Liidus.

Esimene kord, mil Tuglas otsustas nõukogude korra all mitte elada, oli 1941. aastal, kui erinevalt paljudest teistest kultuuriinimestest, keda nõukogude võim soosis, ei põgenenud ta pealetungiva Saksa sõjaväe eest Nõukogude tagalasse, vaid jäi purustatud ja Saksa võimu poolt okupeeritud Tartusse.¹⁴⁶ Olgugi et ka natsionaalsotsialistide ideoloogia ja nende totalitaarne režiim olid Tuglasele kahtlemata sobimatud, tegi ta valiku arvatavasti kahest halvast vähem halvema kasuks. Nähtavasti ei olnud Tuglasel põhjust karta ka kättemaksu, mis võis tingida mitmete teiste nõukogude ajal figureerinud kultuuritegelaste põgenemise. Loomingu toimetaja Jaan Kärner oli käinud veel enne (17. juulil, 1941) Nõukogude tagalasse põgenemist Tuglase juures ning lausunud talle: „Mina sellest loost eluga ei

¹⁴³ Friedebert Tuglas. Eluloolisi märkmeid I. 1996, lk 95.

¹⁴⁴ Tuglas, F. 2009, lk 632.

¹⁴⁵ Samas, lk 621.

¹⁴⁶ 1944. aastal kirjutas Johannes Varese põhjendab Tuglase oma Eestisse jäämist viletsa tervisega. Küllap oli see hädavale. Tuglas vajab hädasti raha ja tööd ning tal ei olnud kellegi teise kui Varese poole pöörduda. Vt F. Tuglas J. Varesele. Valik kirju. Käsikiri Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakonnas, F. Tuglase kogus, UTKK KK 17.

pääse.“¹⁴⁷ Teine toimetaja Jüri Parijõgi hukkus NKVD poolt toime pandud Tartu vangla massimõrvas.¹⁴⁸

1944. aastal, mil vastupidisel kujul taganesid sakslased ning lähenes Punaarmee, otsustas Tuglas paguluse kasuks ning otsis, lõpuks ebaõnnestunult, võimalust pääseda Rootsi, oodates septembri lõpul Puijes paati, mis pidi ära viima Otto Tiefi valitsuse.¹⁴⁹

Need on üpris selged tõendid, et Tuglase jaoks oli nõukogude kord vastumeelne. Ka Jaan Roosile valmistab Tuglase pagemispüüd nähtavasti segadust, kui ta kirjutab: „Ometi on üks asi imelik. Kui see kord on nii hea, miks ta [Tuglas – R.V.] siis tahtis 1944. aastal, kui venelased uuesti sisse tulid, siit jalga lasta ja Rootsi minna.“¹⁵⁰

Mõttelise pildi kujundamisel Tuglasest on lõpuks oluline arvesse võtta ka tema kuvandit Välis-Eestis ning eriti seda, mis eksisteeris nende inimeste vaimusilmis, kes teda lähedaselt enne 1944. aastat tundsid.

Eriliselt märgiline oli kindlasti suhtumine, mida väljendasid ühed tuntuimad kirjanikest pagulased Marie Under ja Artur Adson. Näiteks pärast seda, kui 1968. aastal keeldus kirjanikepaar Rootsis Johannes Semperiga kohtumast, hakati kultuuri- ja poliitikaringkondades erilise hoolega jälgima, keda nad Nõukogude Eestist vastu võtsid ja keda mitte. Sellest tehti ka järeldusi, kui aktsepteeritav keegi väliseestlaste arvates üldiselt oli või ei olnud.¹⁵¹ Pole mitte mingisugust kahtlust, nagu oleksid Under ja Adson pidanud Tuglast Semperi-laadseks kollaborandiks ja punaseks kirjanikuks, kellega oluks häbiväärne suhelda. Tuglase suhtes oli säilinud lugupidamine ning lähedasemad pagulased tundsid tema pärast nii repressiooniohu kui ka viletsa tervise tõttu siirast muret. Kõige tuntumad on ehk kaks viimast kirja, mis kirjanikud omavahel lühikese ajavahemiku jooksul pärast Elo ja enne Friedeberti surma vahetasid 1970. ja 1971. aastal. Underi ja Adsoni viimasest südamlikust kirjast Tuglasele võib lugeda järgmist: „Et sa meile kirjutasid, see

¹⁴⁷ Friedebert Tuglas. Eluloolisi märkmeid I. 1996, lk 98.

¹⁴⁸ Täna ajaloos 08.07: Tartu vanglas hukati 193 inimest. 2019. *Postimees*, 8. juuli. <https://heureka.postimees.ee/4170789/tana-ajaloos-08-07-tartu-vanglas-hukati-193-inimest>. (Kontrollitud: 25.12.19).

¹⁴⁹ Vt Evert, H. 2004. Teekond Tuglasega. *Looming*, nr 9, lk 1383-1397; Talivee, E.-M.; Vaik, K. M. 2020 (ilmumas). Eessõna. „Saateks käänulistel teedel“. - Ast Rumor, K.; Tuglas, F. 2020. *Omnibusega ümber Põhja- ja Kesk-Euroopa. Väike Skandinaavia reisisaatja*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

¹⁵⁰ Roos, J. 2001, lk 58.

¹⁵¹ Kiin, S. 2011. *Marie Under: elu ja luule*. Tallinn: Tammeraamat, lk 527.

tunnistab kauase sõpruse kallidusest ja kinnitab veendumust, et inimlik lähedus on väga hinnatav asi, õigemini: väärtus. Maised asjad võivad meie vanaduses kaotada üha rohkem huvi nende vastu, aga vaimne käesirutus ja sõpradele oma käekäigust jutustamine soojendab väga südant, kuigi see käekäik kurbusse vajub.“¹⁵² Kirja lõpus kinnitavad Under ja Adson Tuglasele, et tema nimi on heas valguses jäädvustatud ka väliseesti kirjandusmällu: „Mainisime ülal Siurut – see Sinu ristilaps figureerib juba õige paljudes leksikonides ja Trubaduur [*Artur Adson* – R.V.] on kirjutanud terve raamatu pealkirja all: Siururaamat, kus sinust on kirjutatud parima sõprustundega.“¹⁵³

11. juunil, 1940, kõigest 10 päeva enne seda, kui Eestis asus võimule Johannes Varesse valitsus, kirjutas Friedebert Tuglasele Stockholmist kirja tema vana sõber Karl Ast. Äsja oli Itaalia kuulutanud Prantsusmaale sõja ning kinnistumas oli veelgi enam nägemus, et kogu lääne kultuur on purunemas ning vana maailm sellisel kujul lõplikult kadumas. Omaaegset sotsiaaldemokraatlikku mässumeelsust endiselt hinges kandev Ast kirjutab seetõttu kaasvõitlejale Tuglasele järgmist: „Meie Sinuga ei tarvitseks viibida vana maailma matustel nutunaistena. Oleme seda kooljat küll ja küll vihanud. Aga too tõbras, kes naerab pärastistel lahingväljadel on meile kindlasti veelgi vastikum. Seetõttu liitub isiklik traagika sureva maailma traagikaga.“¹⁵⁴ On keeruline leida paremat tsitaati, mis võtaks kokku Friedebert Tuglase teise maailmasõjaga kulmineeruva loo.

¹⁵² Under, M.; Tuglas, F. 2006, lk 192.

¹⁵³ Samas, lk 195.

¹⁵⁴ Karl Ast Tuglasele. KM EKLA, F 245: 9: 10, 81/105.

Kokkuvõte

Sotsiaaldemokraatlike vaadetega Friedebert Tuglas oli üks iseseisva Eesti kirjanduselu juhtfiguure. Kuigi ta vastandus nii vabadussõjalaste liikumisele kui ka Pätsi autoritaarsele võimule, puuduvad tõendid, nagu oleks ta juba enne 1940. aastat olnud mingil moel Nõukogude-meelne haritlane.

Kui Eestis kehtestati nõukogude režiim, ei olnud esialgu põhjust Tuglast ühiskonna- ja kultuurielust kõrvale tõrjuda. Uuele võimule oli pigem kasulik, et üldsusele tuntud isikud jätkuvalt ka „punasel taustal“ nähtavad on ning vähemalt näiliselt ka uut korda toetavad. Loomingu vastutavaks toimetajaks ja Kirjanike Liidu orgtoimkonna liikmeks saamisel mängis kindlasti rolli ka tõsiasi, et Tuglas oli haritlasena varem pigem Pätsi-kauge ning tuntud ka oma vasakpoolse, ehkki mitte kommunistliku, maailmavaate poolest.

Tuglase toimetatud Loomingust sai üks soliidsemat joont hoidev ENSV kultuuriajakiri, mis mingilgi määral püüdis säilitada endist vaimsust, sisaldades vähem poliitilist propagandat kui näiteks sarnase formaadiga kultuuriajakiri Viisnurk. Ehkki on keeruline öelda, kui väga oli Loomingu „madalam poliitilisuse aste“ võimude poolt tingitud, on väga tõenäoline, et sellesse panustas ja oli huvitatud ka Tuglas.

Vahekorras nõukogude võimudega püüdis ta olla nähtavasti pragmaatik. Olenemata sellest, et nõukogulik kord oli jämedas vastuolus mitmete väärtustega, mida sotsiaaldemokraatlik Tuglas oluliseks pidas, vastutas ta ka sovetiseeritud ajakirja toimetuse eest. On raske ette kujutada 1940. ja 1941. aasta Loomingut vähem sovetiseerituna, kui see oli seda ajakirja enda looja käe all. Oleks aga Tuglas põhimõttekindlusest tingituna suhted võimudega ära rikkunud, võinuks sinna etteotsa saada keegi teine.

Loomingu ajakiri tõestab ka Tuglase leiget suhtumist nõukogude ideoloogiasse. Kui kirjamees tõeliselt seda tahtnuks, oleks Loomingust võinud saada sama propagandistlik ajakiri nagu Viisnurk. Poliitilises plaanis oleks „viisnurgalik“ Looming Tuglase kahtlemata ka paremasse valgusesse tõstnud.

Lõplik tõend Tuglase vastumeelsusest nõukogude võimu on tõsiasi, et Tuglas ei põgenenud Nõukogude Liidu tagalasse enne sakslaste sissetungi ega tahtnud ka 1944. aastal Eestisse jääda, vaid püüdis, paraku ebaõnnestunult, Rootsi põgeneda. Hilisemal ajajärgul oli Tuglas, erinevalt näiteks Johannes Semperist, Välis-Eesti autoriteetide hulgas lugupeetud kirjanik, kelle saatusele tunti kaasa.

Seega võib Tuglase tegevuse tõlgendamisel nõustuda August Annisti vaadetega. Küllap püüdis ka Tuglas ajakirja Looming näitel „hoida ära halvemat“ ning võimaluste piires säilitada ja jätkata stalinismivaba eesti kultuuri. Ka Jüri Kivimäe mõtted Hans Kruusi võimalustest sobivad hästi Tuglase kohta. Praktiliselt puudusid Tuglase jaoks sel ajal igasugusedki positiivsed väljavaated ning valida tuli halbadest valikutest kõige vähem halvema vahel. Tuglas otsustas, et eesti kultuurile tuleb rohkem kasuks, kui ta läheb teataval määral sovetiseerimisega kaasa, mitte ei jää põhimõttekindlalt isolatsiooni. Seda võiks nimetada „pehmeks kollaboratsioonismiks“

Tuglase käitumise mõtestamisel on hea ja oluline pidada samuti silmas väikerahvalikku vaimsust, mille „ellujäämisinstinkt“ toimib keerulistel aegadel ehk tugevamini kui suurrahvastel. Kunstnik Leonhard Lapin on viidanud sellele, et vene kunstnikud võisid endale lubada põrandaalust tegevust, kuna vene kultuuri edasi kestmine sellest ei sõltunud. Oleksid aga eesti helgemad kunstnikud nõukogulikest institutsioonidest eemale hoidnud ning tegutsenud vaid salaja põranda all, oleks see tõenäoliselt eesti kultuuri tervisele suures plaanis halvemini mõjunud.¹⁵⁵ Tuglase jaoks oli eesti kultuuri säilimine esmatähtis. Tõenäoliselt tajus ta, et kui ainult Stalini-usku kultuurirahvas teeks uue võimuga koostööd, ei jääks sellest, mida tema oli viimased paarkümmend aastat üles ehitanud, mitte midagi järele.

Küllap on väga tabavad ka sissejuhatuses tsiteeritud August Eelmäe sõnad, kes kõneles kohanemisest kui soovist hoida järjepidevust: „Kohanemine seondub kohal olemisega, kohale jäämisega. Ilma selleta, ilma kohanejateta polekski võimalik mingis suunas, millegi huvides tegutseda, sest üks ole kohanemine ühtaegu millegi (endise, eelmise) jätkamine.“

Käesolev töö keskendus Friedebert Tuglase kohanemisele ja vastupanule vaid 1940. ja 1941. aasta kontekstis. Kirjamehe paremaks mõistmiseks peaks edasistes uurimustes seda perioodi laiendama vähemalt kuni 1950. aastate teise pooleni, mil Eesti pinnal hakkas totalitaarne võimukord jahtuma. Mõistmaks veelgi põhjalikumalt Eesti vasakharitlaste motiive ja intellektuaalset kujunemist, tuleks tulevikus Tuglase lugu asetada võrdlevasse plaani Johannes Varese valitsuse haritlasministritega nagu näiteks Hans Kruusi ja Nigol Andreseniga. Samuti oleksid asjakohased täiendavad uurimused, mis võtaksid vaatluse alla teisigi rohkemal määral tagaplaanile jäänud haritlasi, kes ei olnud küll tõsiusklikud

¹⁵⁵ Luts, H.-M.; Karjahärm, T. 2005, lk 141.

kommunistid, kuid sattusid 1940. aastatel sellegipoolest mutrikesteks „punases rattas“, nagu näiteks August Alle ja Eduard Hubel.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (Tartus)

Fond 0 – Koopiad (kirjad)

Fond 245 – Friedebert Tuglase fond

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakond (Tallinnas)

Friedebert Tuglase kultuuriloolised kogud

Publitseeritud allikad

Adson, Artur; Tuglas, Friedebert. 2011. *Paaži ja Felixi kirjavahetus 1917–1944. Artur Adson ja Friedebert Tuglas*. Tallinn: Tuglase ja Underi Kirjanduskeskus.

Andrejev, Leonid. 1989. S.O.S. Vikerkaar, nr 10, lk 49–56.

Litteraria 11. Eesti kirjandusloo allikmarterjale, 1996. (Friedebert Tuglas. Eluloolisi märkmeid I. 1906–1944).

Looming, 1934.

Looming, 1940.

Looming, 1941.

Palgi, Daniel. 2010. *Murduvas maailmas*. I–III: mälestusi. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.

Päevaleht, 1940.

Rahva Hääl, 1941.

Roos, Jaan. 2001. *Läbi punase öö III*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Sakala, 1918.

Tarapita, 1921.

Tuglas, Elo; Tuglas, Friedebert. 2001. *Kirjad teineteisele 1917–1947. Elo ja Friedebert Tuglas*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Tuglas, Elo. 2009. *Elukiri: 1952–1958*. Tallinn: Tänapäev.

- Tuglas, Elo. 2017. *Tartu päevik: 1928–1941*. Tallinn: Tänapäev.
- Tuglas, Friedebert. 1990. *Noorusmälestusi*. Kogutud teosed VI. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tuglas, Friedebert. 2001. *Kriitika V; Kriitika VI*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Tuglas, Friedebert. 2009. *Valik proosat*. Kommenteeritud autoriantoloogia. Koostanud ja saatetekstid kirjutanud Jaan Undusk. Tallinn: Avita.
- Tuglas, Friedebert. 2011. *Noorusmälestused; Esimene välisreis: pagulasmälestusi Prantsusmaalt ja Itaaliast 1909–1910*. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Under, Marie, Tuglas, Friedebert. 2006. *Under ja Tuglas. Marie Underi ja Friedebert Tuglase kirjavahetus*. (Koost. Hinrikus, Rutt). Tallinn: Tänapäev.
- Viisnurk, 1940.
- Viisnurk, 1941.

Kirjandus

- Andresen, Nigol. 1968. *Friedebert Tuglas. Lühimonograafia*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Annuk, Eve. 2003. „Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega“. *Võim ja kultuur*. (Koost. Krikmann, Arvo; Olesk, Sirje). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 13-40.
- Annus, Epp; Epner, Luule; Järv, Ants; Olesk, Sirje; Süvalep, Eva; Velsker, Mart. 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.
- Asmer, Vilve. 2008. Carl Sarapi kaheksa kirja Friedebert Tuglasele. *Tuna*, 4, lk 113-118.
- Veebiversioon: <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:105830/162588/page/113> (Kontrollitud 22.12.19).
- David-Fox, Michael. 2011. *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy & Western Visitors to the Soviet Union 1921-1941*. New York: Oxford University Press.
- Eelmäe, A. 1995. „Saateks”. – E. Tuglas. *Tartu päevik*. Tallinn: Faatum.
- Eelmäe, August. 2012. *Eluvõla kandmise raske kohus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos*. 2012. (Eessõna autor Tannberg, Tõnu). Tartu: Elmatar.
- Elango, Õie. 1979. *Eesti kunstiintelligents pöördelaastal (1940/41)*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Evert, Herman. 2004. Teekond Tuglasega. *Looming*, nr 9, lk 1383–1397.
- Haug, Toomas. 1983. “Tarapita” ja tarapitalased. *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 8-18.
- Hollander, Paul. 1981. *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1926-1978*. New York: Oxford University Press.
- Ilmjärv, Magnus. 2010. *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*. Tallinn: Argo.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino. 2001. *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn: Argo.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino. 2007. *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987*. Tallinn: Argo.
- Kiin, Sirje. 2011. *Marie Under: elu ja luule*. Tallinn: Tammeraamat.
- Kiin, Sirje. 2017. Mida on siurulastel meile öelda. *Sirp*, 17. mai. Veebiversioon: <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/mida-on-siurulastel-meile-oelda/>. (Kontrollitud: 11.12.19).
- Kivimäe, Jüri. 2017. *Rektor Hans Kruus*. Tallinn: Aasta Raamat.
- Kreegipuu, Tiiu. 2007. „Eesti kultuurielu sovetiseerimine: Nõukogude kultuuripoliitika eesmärgid ja institutsionaalne raamistik aastatel 1944–1954“. *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa kontekstis*. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 15 (22). (Koost. Tannberg, Tõnu). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 352-388.
- Kuuli, Olaf. 2007. *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954)*. Tallinn: O. Kuuli.
- Kõvamees, Anneli. 2016. Johannes Barbaruse Venemaa – Ühe reisikirja juhtum. *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 447-459. Veebiversioon: <http://kjk.eki.ee/ee/issues/2016/6/798>. (Kontrollitud: 31.12.19).
- Luts, Helle-Mai; Karjahärm, Toomas. 2005. *Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940-1953*. Tallinn: Argo.
- Maamägi, Viktor jt (toimetuskolleegium). 1971. *Eesti NSV ajalugu kolmes köites, III*. Tallinn: Eesti Raamat.

Martinson, Karl. 1986. Mõnda Friedebert Tuglase kontaktidest Nõukogude Liiduga 1930–ndail aastail. *Keel ja Kirjandus*, nr 3 (Friedebert Tuglase 100. sünniaastapäeva erinumber), lk 151-160.

Ojasaar, Krista. 2011. „Eesti Kirjanduse Seltsi hiilgus ja varemed“. *Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest*. (Koost. Kõvamees, Anneli; Viires, Piret). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 45-57.

Ohmann, V. 2002. Johannes Vares-Barbaruse komparteile esitatud elulugu ja tema saatus. *Tuna*, nr 1, lk 64-77. Veebiversioon: <http://www.ra.ee/ajakiri/johannes-vares-barbaruse-komparteile-esitatud-elulugu-ja-tema-saatus/>. (Kontrollitud: 30.12.19).

Oras, Ants. 2003. *Teelahkmel. – Luulekool I. Apoloogia*. Koostanud Hando Runnel ja Jaak Rähesoo. Tartu: Ilmamaa.

Pajur, Ago; Tannberg, Tõnu (tegevtoimetajad). 2005. *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Tartu: Ilmamaa.

Pipes, Richard. 2005. *Kommunism: lühiajalugu*. Tartu: Ilmamaa.

Raukas, Anto (peatoimetaja). 2003. *EE: Eesti Entsüklopeedia*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Siiras, Jaan (Annist, August). 1942. *Viro neuvostokurimuksessa. Piiriteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikki vallan aikkana vv. 1939–41*. Porvoo; Helsingi: WSOY.

Stern, Ludmila. 2009. *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–1940*. London & New York: Routledge.

Talivee, Elle-Mari. 2011. „Sissevaated riikliku kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst tegevusse aastail 1940–1941 Eesti Kirjandusloolises Arhiivis säilinud kirjavahetuse põhjal“. *Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest*. (Koost. Kõvamees, Anneli; Viires, Piret). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 59-80.

Talivee, Elle-Mari; Vaik, Kri Marie. 2020 (ilmumas). Eessõna. „Saateks käänulistel teedel“. – Ast Rumor, Karl; Tuglas, Friedebert. 2020. *Omnibusega ümber Põhja- ja Kesk-Euroopa. Väike Skandinaavia reisisaatja*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Tarvel, Enn (peatoimetaja). 2010. *Sõja ja rahu vahel. II köide. Esimene punane aasta*. Tallinn: S-Keskus.

Tuglas, Friedebert. 2009. *Valik proosat*. Kommenteeritud autoriantoloogia. Koostanud ja saatetekstid kirjutanud Jaan Undusk. Tallinn: Avita.

Undusk, Jaan. 2016. *Eesti kirjanike ilmavaatest*. Tartu: Ilmamaa.

Valge, Jaak. 2014. *Miksi osa Viorn kirjailijoista siirtyi neuvostohallinnon palvelukseen vuonna 1940?* Historiallinen aikakauskirja 2014/3, lk 297-310.

Valge, Jaak. 2014. *Punased I*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut: Rahvusrhiiv.

Valge, Jaak. 2019. *Eesti parlament 1917–1940*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.

Käsikirjad

Rebassoo, Liina. 2013. *Üleliiduline Välismaailmaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsioon ning vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujunemine Eestis ja Prantsusmaal maailmasõdade vahelisel ajal*. Magistritöö, juhendaja dots Jaak Valge, Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut.

Internetiallikad

Eesti Kultuurikapitali koduleht. Ajalugu. <https://www.kulka.ee/meist/ajalugu>. (Kontrollitud 22.12.19).

Täna ajaloos 08.07: Tartu vanglas hukati 193 inimest. 2019. Postimees, 8. juuli. <https://heureka.postimees.ee/4170789/tana-ajaloos-08-07-tartu-vanglas-hukati-193-inimest>. (Kontrollitud 25.12.19).

Summary

Friedebert Tuglas' relation with the Soviet regime during 1940–1941 on the example of the journal *Looming*

Between the summer of 1940 to the summer of 1941, the Republic of Estonia was occupied by the Soviet Union. Many important Estonian cultural figures collaborated with the Soviets. The most notable ones include leftist intellectuals who were the members of the short-lived puppet government of Johannes Vares. This government paved the way for the establishment of Soviet Estonia in July 1940. Before 1940 none of the members of Vares' government were communists. They only joined the communist party in July that same year. To this day, a debate remains around the motives that these men might have had when they took part of the Soviet regime's occupation and Sovietisation of Estonia.

Studies of leftist intellectual motives and collaboration with the Soviets in Estonia have so far focused most of their attention on the members of the Vares' puppet government. The aim of this paper is to focus on another significant left-wing intellectual Friedebert Tuglas, who was one of the most important literary personalities in Estonia during the first half of the 20th century. Although Tuglas did not hold any political positions at any time during the first year of the Soviet occupation, he became the head of the editorial board of the best-known and important literary journal *Looming* (English: *Creation*), which was, like all periodicals, Sovietised in 1940. This thesis will examine the following questions concerning Tuglas and *Looming*: are there any signs which refer to Tuglas' Soviet-friendliness already in the 1930s and earlier? Is it possible to highlight any motives or principles which inclined Tuglas to be the head of the editorial board? How sovietised was *Looming* during the years of 1940–1941? What role did Tuglas have in the Sovietisation process? Did Tuglas express his attitude in any way towards the Soviet regime during that time period? The research data in this thesis is drawn mostly from the Estonian Literary museum's cultural history archive, the museum archive of the Under and Tuglas Literature Centre and also previous relevant academic works.

The thesis is composed of four chapters. The first two chapters will focus on the background concerning the main theme of this paper. The first one examines the events that led to the occupation of Estonia in 1940 and also looks into the politics which the

newly established Soviet regime had on culture. The second chapter explores the political position of Friedebert Tuglas and his relations with political powers from czarist Russia up to the authoritarian regime of Estonia in the 1930s. The crux of this paper is examined in the third chapter, which describes and analyses Tuglas while he was the head of the editorial board of *Looming* from the summer of 1940 until the summer of 1941. The fourth chapter briefly looks into the aftermath of the first year of occupation in relation to Tuglas' life.

At the beginning of the 20th century young Friedebert Tuglas was very active in Estonian left-wing political activism. In the revolutionary year of 1905, he joined the local Estonian Menshevik fraction of the Russian Social Democratic Labour Party. Although Tuglas was clearly a Marxist during that time period, it did not mean for him nor to many of his young intellectual contemporaries that he was opposed to Estonian nationalism. He considered himself both a nationalist and a socialist for whom Marxist theory gave the best strategy and line of thought for opposing the local Baltic German elite and the Russian imperial rule. He was soon imprisoned (1905) for a short time period and after that fled to exile until the next revolution in 1917.

By the revolutions of 1917, Tuglas still expressed Marxist views, while also eagerly supporting an independent Estonian state, which came to existence in 1918. As the Republic of Estonia and Soviet Russia went separate ways, Tuglas understood already in 1919 that life in Russia might not have gotten better with the Bolshevik rule. He was also critical about the new Estonian elite, which he with many other renown writers considered to be "anticulturally bourgeoisie". However, as time went on, he himself became more and more part of the new elite in the small Estonian society. In 1922, he established the Estonian Writers' Union and the following year the most significant literary journal *Looming*.

After the Nazis rose to power in Germany, many left-wing intellectuals in Estonia started to see the Soviet Union as the only realistic force against the Nazi threat. The Soviets were aware of this mentality and took advantage of it through cultural diplomacy, trying to stimulate pro-Soviet attitudes among intellectuals. Although Tuglas had direct contacts with Soviet representatives in Estonia, his main interests were about popularizing Estonian literature and culture in the Soviet Union and vice versa. There are no clear signs or evidence that refer to Tuglas having any positive attitudes towards the Stalinist regime of the 1930s. In fact, it is likely that he was well informed of the crimes and terror that were being carried out by the Stalinist state.

In the first half of 1940, the head of the editorial board of *Looming* was the acclaimed writer Johannes Semper. In June, with the puppet government of Johannes Vares being established, Semper became the minister of education. Tuglas, already a member of the editorial board replaced Semper as its head. The last time he was leading the editorial board was from 1923-1926, when the journal was first established by himself.

Looming was the only periodic journal at the time which was allowed to keep its initial name and was not given a new “politically suitable” one. Many editorial boards in Soviet Estonia were also purged. *Looming* was not, as there was no need for that. At the time, the Soviet power was not as rough as after the war. For the standards of 1940–1941, Tuglas was an acceptable figure to lead the journal: he had a left-wing background; he had been distant from the last president of Estonia Konstantin Päts and his political agenda and he was a distinguished cultural figure already long before the Soviet occupation. It benefited the Soviet authorities when well-known intellectuals and writers from the republic were still openly active and supported (even if only seemingly) the new regime.

The most likely explanation, on why Tuglas remained in the editorial board of *Looming* and even decided to lead it, was because it allow him take matters into his own hands and protect Estonian culture (which he had been developing and institutionalising in the past decades) from radical Sovietisation through soft collaborationism. He was a pragmatist who understood that it would benefit the Estonian culture more if he would go along with Sovietisation rather than remain in isolation as a matter of principle.

Under Tuglas, *Looming* was one of the least sovietised cultural periodicals of the first Soviet year, which also tried to keep alive the pre-Soviet spirit of Estonian culture. This comes to be especially true when *Looming* is compared to another cultural periodical *Viisnurk*, which had a very similar format to *Looming* but was extremely more propagandistic in content. Although it is difficult to say how much of *Looming* being “less sovietised” was conditioned by the political authorities, it is very likely that Tuglas played an important role in *Looming* being less sovietised. If he would have wanted *Looming* to be more Soviet, it is likely that he could have easily done it so. There is no doubt that it would have also put him in a better light from a political point of view. The spirit that *Looming* represented also illustrates the fact that Tuglas was unenthusiastic about Soviet ideology.

Another proof of Tuglas' opposing attitude towards the Soviet power is the fact that he did not escape to the Soviet rear in 1941 when Nazi Germany invaded the Soviet Union (including Estonia), like did many other cultural or intellectual collaborators. He was far from being a Nazi sympathiser, but in a situation where he only had two bad choices, he chose to live under a regime which seemed to him at the time less wicked. The final and likely the most persuasive evidence of his antipathy against the Soviets appears very clearly in 1944 when he tried to unsuccessfully flee to Sweden. The intellectuals that made it to Sweden and soon formed the cultural core of the Estonian diaspora held Tuglas (unlike some other writers who remained in Estonia, like J. Semper) in high honour, cared about his fate in Soviet Estonia and respected his legacy.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Robert Varik,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Friedebert Tuglase vahekord Nõukogude režiimiga aastatel 1940–1941 ajakirja Looming näitel“, mille juhendajad on Elle-Mari Talivee ja Jaak Valge, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Robert Varik

02.01.2020